MEMORANDUM SRPSKE AKADEMIJE NAUKA I UMETNOSTI (nacrt)
Jesen 1986.

Zastoj u razvoju društva, ekonomske teškoće, narasle društvene napetosti i otvoreni međunarodni sukobi, izazivaju duboku zabrinutost u našoj zemlji. Teška kriza je zahvatila ne samo politički i privredni sistem već i celokupni javni poredak zemlje. Svakodnevne su pojave: nerad i neodgovornost na poslu, korupcija i nepotizam, odsustvo pravne sigurnosti, birokratska samovolja, nepoštovanje zakona, rastuće nepoverenje među ljudima i sve bezobzirniji individualni i grupni standardi. Raspadanje moralnih vrednosti i ugleda vodećih ustanova društva, nepoverenje u sposobnost onih koji donose odluke praćeni su apatijom i ogorčenjem naroda, otuđenjem čoveka od svih nosilaca i simbola javnog poretka. Objektivno ispitivanje jugoslovenske stvarnosti dopušta mogućnost da se sadašnja kriza završi socijalnim potresima sa nesagledivim posledicama, ne isključujući ni tako katastrofalan ishod kao što je raspad jugoslovenske državne zajednice. Pred onim što se zbiva i što se može dogoditi niko nema pravo da zatvara oči. Pogotovu na to nema pravo najstarija ustanova naučnog i kulturnog stvaralaštva u ovom narodu.

Srpska akademija nauka i umetnosti smatra se obaveznom da u ovom sudbonosnom trenutku saopšti svoja viđenja društvenog stanja sa ubeđenjem da time doprinosi traženju izlaza iz sadašnjih nedaća. Priroda ovog dokumenta, međutim, ne dozvoljava udaljavanje od ključnih pitanja jugoslovenske stvarnosti. U ta pitanja se, na žalost, mora svrstati, neodređen i novijim zbivanjima silno aktualizovan težak položaj srpskog naroda.

KRIZA JUGOSLOVENSKE PRIVREDE I DRUŠTVA

1. Privredna kriza traje već pet godina, a izlaz iz nje nije na vidiku. Sa proizvodnom stopom rasta društvenog proizvoda od 0,6% u periodu 1981-1985. godine, Jugoslavija se našla u društvu privredno najmanje uspešnih zemalja u svetu. Ni ostali pokazatelji razvoja nisu utešni. Nezaposlenost od preko jednog miliona zatvara perspektivu mladoj generaciji da u doglednom vremenu reši svoje egzistencijalno pitanje. Meru rasta zaposlenosti odredili su socijalni motivi. Međutim, takav porast u uslovima stagnacije proizvodnje imao je za posledicu sniženje produktivnosti rada. Bruto akumulacija i realan lični dohodak opali su za jednu trećinu. Suficit platnog bilansa, konačno postignut zahvaljući politici realnog kursa i restrikcijama svih vidova potrošnje, jedini je pozitivan rezultat nastojanja da se kriza prevaziđe. No, održavanje spoljno-ekonomske likvidnosti valja ocenjivati u svetlu visoke zaduženosti, gubljenja ekonomske samostalnosti zemlje u vođenju ekonomske politike, a donekle i politike razvoja, kao i sve nesređenijeg stanja privrede, koja nikako ne uspeva da izađe na putanju efikasnog privređivanja. Iz takvog se stanja rasplamsava inflacija koja razara sve ekonomske kriterije i motive, pokazujući istovremeno nemoć društva da kanališe neukroćene privredne tokove.

Što vreme više odmiče, sve je jasnije da se izlaz iz krize ne može naći bez temeljnih promena u privrednom i političkom sistemu. Naročito zabrinjava što zvanična politika izbegava da prizna prave uzroke ekonomske krize, bez čega se ne mogu preduzeti ni prave mere za ozdravljenje privrede. Izbegavanje je utoliko manje razumljivo što su ekonomske analize tačno utvrdile te uzroke. Suprotno pokušajima da se ovi uzroci svedu na neadekvatno reagovanje ekonomske politike u razdoblju 1976-1980. godine, analize su ukazale da začetke

krize valja tražiti u šezdesetim godinama, kada privredni razvoj počinje da malaksava da bi 1980. godine bio konačno zaustavljen. Tadašnja privredna reforma imala je i dobrih zamisli, kao što su: debirokratizacija privrede, davanje većeg prostora tržićtu, uklanjanje dispariteta cena, integracija jugoslovenske privrede u svetsku. Na žalost, samo je disparitet cena unekoliko smanjen, ali ne i potpuno otklonjen, dok ostale zamisli nisu bile ni delimično ostvarene. Tome nasuprot, nesrećne improvizacije u strategiji razvoja i neuspela rešenja u privrednom sistemu ne samo što su ostala, već su doživela još neuspelija uobličavanja sedamdesetih godina.

Privredni razvoj se našao na stranputici već u šezdesetim godinama, kada je 1964.g. opozvan Petogodišnji plan 1961-1965. godine, koji je, u nastojanju da otkloni uska grla, porast proizvodnje sirovina i energije postavio kao najvažniji zadatak. Dobro je poznato da ova uska grla ni do danas nisu otklonjena. Da nevolja bude naročito velika, postarala se strategija razvoja sa svoja dva krupna promašaja. Prvo, ona nije uvažavala osnovni zahtev optimalnog razvoja privrede da proizvodne činioce koristi srazmerno njihovoj raspoloživosti. Opredeljujući se za veću upotrebu društvenog kapitala, koji je kod nas najoskudniji činilac strategija je u isti mah štedela živi rad koji je najobilniji činilac proizvodnje, Jugoslavija se u međunarodnu podelu rada nije uključila sa činiocem koji joj daje komparativne prednosti. Privredni razvoj je zbog toga neizbežno bio suboptimalan, istovremeno je otvaran širok prostor za eksplozivno širenje nezaposlenosti. Drugi strategijski promašaj bio je u očekivanju da će porast realnog ličnog dohotka bez preduzimanja drugih mera biti snažan pokretač rasta produktivnosti rada i proizvodnje po uzoru na razvijene zemlje. Međutim, primena ove koncepcije u jugoslovenskim uslovima brzo se pokazala kao pogreška sa mnogim ekonomskim posledicama.

Promašaja je bilo naročito mnogo u izboru osnovnih rešenja u privrednom sistemu. Pre svega, planiranje je temeljno razoreno. Za drugu polovinu šezdesetih godina petogodišnji plan uopšte nije donet, a kasniji petogodišnji planovi, bez neophodne podrške sredstava i mera, ostali su deklaracije koje nikog nisu obavezivale. Ukidanjem planiranja ugašene su koordinirajuće funkcije federacije, a sputavanjem snaga tržišta gušena je inicijativa privrede. Drugačije rečeno, niti je privreda usmeravana, niti je prepuštena zakonima samoregulisanja. Pokušaj da dogovaranje i sporazumevanje zamene plan i tržište pokazao se potpuno neuspešnim. Sistem u kome svi sa svima treba da se sporazumevaju o svemu nije imao nikakvog izgleda da dobro funkcioniše. Zbog toga se moralo, više nego što to može biti delotvorno apelovati na „subjektivne snage“ i preduzimati političko-propagandne kampanje radi regulisanja privrednih tokova.

Decentralizacija, prvobitno zamišljena kao oslobođenje privrede od birokratskih snaga, izrodila se u dezintegraciju po teritoriji i po privrednim granama. Stvoreno je osam privrednih područja sa nacionalnim ekonomijama kao ideološkom podlogom. Jedinstveno jugoslovensko tržište bilo je time razbijeno. Republike i pokrajine su sve više zaokruživale i zatvarale svoje privrede. Na ovu „republikanizaciju“ privrede nadovezala se atomizacija postojećih preduzeća u vidu osnovnih organizacija udruženog rada. To je bio jedan od najmanje očekivanih koraka. Usitnjena preduzeća vapila su za integracijom, ne bi li iskoristila prednosti ekonomije velikog obima, a doživela su, sa osamostaljivanjem, osnovnih organizacija udruženog rada, dalje usitnjavanje. Tako su dva vida dezintegracije odvukla privredu na antiistorijske puteve razvoja. Jednoj privredi se ništa gore ne može dogoditi.

Promašaji u strategiji razvoja, ukoliko se o osmišljenoj strategiji uopšte može govoriti, kao i mnogi nedostaci privrednog sistema izrazili su se u opadanju ne samo stope rasta proizvodnje

i zaposlenosti, već i u kvalitetu privređivanja od čijeg je porasta, inače, zavisio i uspeh mnogih zamisli privredne reforme. Stopa rasta individualne produktivnosti rada u periodu 1966-1979. godine, kada se pokušalo sa uvođenjem intenzivnog razvoja, bila je niža nego u periodu ekstenzivnog razvoja 1953-1965. godine. Motivi radnika za povećanje produktivnosti rada nisu ojačani uprkos naglom usponu realnog ličnog dohotka. Ova za nosioce ekonomske politike neočekivana tendencija, koliko dokazuje neodrživost koncepcije da je porast lične potrošnje dovoljan da pokrene čitav razvoj, toliko otkriva neotklonjive slabosti oficijelno prihvaćene „dogovorne ekonomije“ lišene ekonomske prinude na rad.

Produktivnost društvenog kapitala doživela je čak i goru sudbinu. Efikasnost investicija je posle 1965. godine počela brzo opadati. Promašaji u privrednom sistemu davali su pogrešne signale preduzećima i društveno-političkim zajednicama u donošenju investicionih i drugih odluka. Autarhija republičkih i pokrajinskih privreda nije vodila računa o optimalnoj strukturi jugoslovenske privrede, niti o opasnostima stvaranja suvišnih kapaciteta. Široko i nedovoljno promišljeno korišćeni su investicioni krediti koje je inflacija većim delom otpisivala. Obaveza da finansiraju opštu i zajedničku potrošnju iz dohotka sopstvene privrede navodila je opštine da bez mnogo razmišljanja ulaze u nove investicije. Bilo zbog nedostatka informacija, bilo što osnovna struktura investicija nije planirana, izgrađeni su suvišni proizvodni kapaciteti. Atomizovana, za privredne grane i teritorije vezana akumulacija otvorila je širok front nedovršenih investicija sa dugim periodom gradnje, ukoliko su ove investicije uopšte bile dovršene. Usitnjena akumulacija u patuljastim bankama navodila je investitore da sa malim sredstvima ostvare što veći dohodak i zaposlenost, što je dovelo do izgradnje suvišnih kapaciteta u prerađivačkoj industriji i nedovoljnih proizvodnih kapaciteta za proizvodnju sirovina i energije. Površno proučeni projekti bili su uzrok velikih investicionih promašaja. Ekonomske i društvene sankcije za pogrešna ulaganja nisu postojale; političari su ostajali u senci iako su često odlučujuće uticali na investicione odluke. Svi navedeni činioci niže efikasnosti investicija opredeljeni su privredno-sistemskim rešenjima. Prema tome, promašaji u privrednom razvoju i privrednom sistemu, materijalizovani u opadanju ukupne produktivnosti privrede (produktivnosti rada i kapitala uzetih zajedno) osnovni su uzrok krize jugoslovenske privrede.

Odgovornost za krizu snosi i ekonomska politika sedamdesetih godina koja nije koristila prave mere za naknadna prilagođavanja. Neutralisanje uticaja ukupne produktivnosti i pogoršanja uslova razmene zbog skoka cena nafte iziskivalo je drugačiju raspodelu ukupnog dohotka radi održavanja stope inflacije. Nepostojanje politike dohotka koja bi društveno uredila odnose između različitih vidova potrošnje bilo je utoliko sudbonosnije što ni jenjavanje izvoza nije sprečeno uobičajenom politikom realnog kursa dinara i drugim merama. Svi ovi nedostaci, naročito kada su se izrazili u spoljno ekonomskoj nelikvidnosti, prinudili su ekonomsku politiku na zakasnele restrikcije svih vidova potrošnje koje su mogle sprečiti dalje produbljivanje krize, ali ne i njeno izbijanje.

Uzroci privrednih nedaća ne daju se potpuno razumeti bez uticaja ekonomske filozofije kojom se nadahnjivao privredni sistem. Zapostavljanje ekonomskih zakonitosti i prinude, oslanjanje više na svest ljudi nego na interese kao motive ekonomskog ponašanja, priznavanje živog rada kao jedinog stvaraoca dohotka, nepotpuno uvažavanje troškova i ekonomskih kategorija u njihovom realnom izrazu sastavni su delovi zvanično prihvaćene ekonomske filozofije i onih institucionalnih rešenja koja su u praksi imala utoliko teže posledice što su uživala ideološku podršku čak i onda kada su se očigledno sukobljavala sa zahtevima ekonomske racionalnosti. Između ostalog, i time se objašnjava trpeljivost prema ekonomski iskrivljenim odnosim, privrednoj patologiji i društvenom rasipništvu, što sve suviše dugo traje da ne bi

ostavilo traga u načinu mišljenja i ponašanja privrede. Silni gubici privrede pokazuju da ni posle četiri decenije nije postao obavezan princip rentabiliteta, da nema ekonomskih sankcija za loše poslovanje. Subvencije privredi preko kredita, podruštvljavanje gubitaka, niska stopa amortizacije, popustljivost prema lošem kvalitetu proizvoda, dugogodišnje kretanje stope rasta realnog ličnog dohotka iznad stope produktivnosti rada stvorili su veoma lagodne uslove privređivanja unoseći na širokom planu razne oblike parazitizma u poslovanje privrede i van nje. Takvi uslovi mogli su opstati zahvaljujući porastu inostranih dugova koje će otplaćivati ne samo sadašnji nego i budući naraštaji. Nagrađivanje prema rezultatima rada nije moglo biti ostvareno u privredi bilo zbog nerešenog pitanja primarne raspodele, bilo zato što mnoga preduzeća ubiraju rentu od društvenih sredstava. Zbog socijalnih razlika koje se ne zasnivaju na radu, motivi radnika za povećanje produktivnosti rada morali su biti slabi. Povlađivanje neradu i drugi vidovi socijalne demagogije visoka su cena za društveni mir i održavanje materijalnih priviliegija vladajućih slojeva. Imajući sve to u vidu, nije čudno što se u pooštravanju komotnih uslova privređivanja vidi napad na stečena prava, kao što to pokazuju otpor uvođenju ekonomski pozitivnih kamata i prioritet koji se daje isplati ličnih dohodaka. Za otpor ovom pooštravanju privreda nalazi dobre razloge u velikim doprinosima koje daje za izdržavanje glomazne administracije, čiji troškovi predstavljaju nepodnošljiv teret za privredu.

Zasićena ekonomskim neracionalnostima, ekonomska klima nije ostala bez uticaja i na ponašanje građana, koji su, zahvaljujući i zaduženju zemlje u inostranstvu, sve do izbijanja krize brzo podizali životni standard. Nagli porast lične potrošnje sa lako primetnim elementima rasipništva, ostao je u svesti građana kao zasluženi domet. Opadanje realnog ličnog dohotka, u čemu valja videti i njegovo prinudno usaglašavanje sa stvarnim nivoom produktivnosti rada, doživljava se kao nečije neopravdano nasilje, a ne kao objektivna nužnost. Drugačije ne može ni biti ako se godinama u zemlji troši dohodak veći od stvorenog. Uzimanjem potrošačkih i investicionih kredita, kupovinom uvozne robe po niskim cenama, dodelom društvenih stanova i niskim stanarinama značajan deo građana dobijao je društvene subvencije. Ekonomske neracionalnosti i izopačeni ekonomski odnosi dugo traju i svuda su lako uočljivi. Zbog toga ih građani smatraju normalnim. Svaki je u takvim odnosima, polazeći od užih interesa, tražio svoj obrazac ekonomskog ponašanja koji je za određene grupe mogao biti i uspešan, ali je za društvo i privredu po pravilu bio poguban. Iskrslo je mučno pitanje kako ponovo afirmisati rad kao osnovu egzistencije, društvenog i ekonomskog položaja čoveka.

2. Odgovornost za budućnost Jugoslavije nalagala je da se sa izbijanjem opšte društvene krize prvo utvrde njene stvarne razmere i pravi uzroci da bi se odmah pristupilo iznalaženju mera za izlazak iz stanja recesije i neizvesnosti. Tako se, međutim, nije postupilo. Trebalo je da prođu tri godine da bi se u zvaničnim dokumentima upotrebio izraz ekonomska kriza. Do toga se došlo postupnim i nevoljnim priznanjem. U prve dve godine krize govorilo se o „malim“, „kratkotrajnim“, „prolaznim“ nedaćama, a ponajviše o „teškoćama rasta“. Ovakve ocene moraju se povezati sa tvrdnjama da privredni sistem ne treba bitnije menjati već ga samo dosledno sprovoditi. Kada su se te tvrdnje pokazale neodrživim, izišlo se sa tezom da je jugoslovenska kriza po razmerama veća nego što se prvobitno mislilo, ali da je po svojoj prirodi isključivo ekonomska, da su njeni uzroci u spoljno-ekonomskom uticaju i neadekvatnoj ekonomskoj politici posle 1976. godine. Time je istovremeno učinjen pokušaj da se politički činilac izuzme kao moguć uzročnik privredne krize, da se insistiranjem na ekonomskoj politici kao glavnom vinovniku privredni sistem poštedi od kritičkog preispitivanja. Budući da ni taj pokušaj nije mogao trajno uspeti, učinjen je ustupak time što se najzad prešlo na analizu političkog sistema. Na žalost, ta analiza je ne samo zaobišla

ključna pitanja političkog sistema, već se u svom ekonomskom delu suprotstavila koncepcijama „Programa stabilizacije“.

Priznanje krize u etapama i ponovno njeno osporavanje, zbog čega se gubilo dragoceno vreme, izrazi su lutanja, neodlučnosti i nespremnosti zvanične politike da izvrši promene koje su novostvoreni uslovi zahtevali. Oklevanje da se sa pravom dijagnozom i blagovremenim merama dočeka kriza potkopalo je poverenje u državničku mudrost, političku hrabrost i iskrene namere ljudi koji vode javne poslove, kao i u njihovu spremnost da raskinu sa zabludama koje su dovele zemlju na rub propasti. Izbegavanje da se istini pogleda u oči i otpor da se bilo šta suštinski menja ogledaju se i u tome što su tek pod pritiskom Međunarodnog monetarnog fonda bile donošene neke ekonomske mere koje su se sa manje potresa i sa većim učinkom morale mnogo ranije samoinicijativno preduzeti. No ništa tako ubedljivo ne govori o otporima nastojanju da se efikasno deluje kao činjenica da vlada ne sprovodi sopstveni Program stabilizacije. Ispostavilo se da su bili u pravu oni koji su tvrdili da je taj dokument mogao biti usvojen samo zato što je suviše uopšten da bi bilo koga konkretno obavezivao. Zbog toga se predviđalo da će njegovo sprovođenje u život naići na nesavladive prepreke u sukobima interesa republika, pokrajina i privrednih grupacija. Sa ostvarenjem ovih predviđanja rađa se i nedoumica da li je Program stabilizacije zaista bio zamišljen kao akciona osnova za sanaciju privrede ili mu je namenjena političko-propagandna uloga, sračunata na stvaranje utiska u javnosti da se nešto ozbiljno čini na traženju izlaza iz krize, dok se u stvari daje otpor neophodnim promenama. Stabilizacioni program, koji je izražavao realistički pristup privredi, doživeo je najveći udar od poznate Kritičke analize funkcionisanja političkog sistema, koja je rehabilitovala već napuštenu ideologiju „dogovorne ekonomije“, u najvećoj meri odgovorne za nedaće jugoslovenske privrede. Jugoslavija je doživela i to da su zvanično usvojena dva dokumenta sa bitno različitim ekonomskim koncepcijama. Možda je za održavanje postojećeg stanja to najefikasnije rešenje, ali to ne može biti rešenje za izlaz iz krize jugoslovenskog društva.

Opravdanje za privredne teškoće i sporo reagovanje na krizu ponekad se traži u ograničenim znanjima ekonomske nauke i razmimoilaženjima ekonomista u ključnim pitanjima. Razmimoilaženja u mišljenjima ekonomista postoje i postojaće u svim zemljama i vremenima, ali je stvar vlade da se opredeli kojim će mišljenjima dati poverenje i da za svoje opredeljenje snosi odgovornost. Problem je, međutim, u tome što se od ekonomske nauke nije na pravi način ni tražilo mišljenje. Ona je bila prihvatljiva u meri u kojoj je racionalizovala zvanično zauzete stavove. Zbog toga odgovorne ličnosti nisu poklanjale dužnu pažnju blagovremenim upozorenjima i dragocenim predlozima koje je ekonomska nauka samoinicijativno davala. Sistematsko zapostavljanje znanja tokom čitavog posleratnog perioda malo je razumljivo, a još manje razumna pojava u socijalističkom društvu, koje u principu nauku uzima za osnovu svog razvoja. Zapostavljanje naučnih saznanja, osobito tokom poslednje dve decenije, valja shvatiti i kao sastavni deo podređivanja privrednog razvoja i ekonomskih racionalnosti jačanju i čuvanju policentrizma i monopola društvene moći republičkih i pokrajinskih vrhova kao nedeklarisanom cilju koji uživa apsolutni društveni prioritet. Taj cilj proizlazi iz simbioze nacionalizma, separatizma i vlastoljublja, a ostvaruje se nastojanjem političkog činioca da, uz oslonac na republičku državnost, poveća svoju moć, da bude posrednik i arbitar u sopstvenoj privredi i društvu.

Ovaj cilj je za širu javnost postao očigledan tek u novije vreme kada je zloćudna dezintegracija kao dominantna tendencija u privredi i društvu dobila zabrinjavajuće razmere. Opasnost da politički sistem evoluira u pravcu policentrizma ukoliko se to blagovremeno ne spreči stvaranjem radničkih saveta za privredne grane na nivou čitave Jugoslavije uočio je

Boris Kidrič već 1950. godine. Njegove sugestije, na žalost, nisu prihvaćene. Oglušilo se o njegovo upozorenje da, ukoliko se takvi saveti ne stvore, to vodi „u nekoliko državnih kapitalizama partikularističkih prema celini, birokratsko centralističkih prema radnim kolektivima“. U Jugoslavii danas postoji stanje od koga je Kidrič ponajviše zazirao.

Takvo stanje je plod evolucije od skoro tri pune decenije. Tokom pedesetih i prve polovine šezdesetih godina činilo se da su demokratizacija, zamena državnih organa samoupravnim i deprofesionalizacija politike stekli čvršću društvenu afirmaciju. Izgledi da se razvoj u tom pravcu nastavi bili su utoliko veći što je sa uravnoteženom strukturom investicija i boljim odnosom između koordinacije i inicijative, privreda beležila uverljive rezultate kako u porastu proizvodnje i zaposlenosti, tako i u kvalitetu privređivanja i rastu izvoza. Produktivnost rada brzo je rasla, efikasnost investicija je bila velika, a ekonomski odnosi sa inostranstvom skoro uravnoteženi. Kao da nikakva značajnija prepreka nije stajala na putu da se politički i privredni sistem izgrade na osnovama koje su dale ubedljive rezultate. Istina, i u tom periodu bilo je jasno prepoznatljivih nagoveštaja separatizma i nacionalizma u obliku krilatice „svakom svoje“, „razjedinimo se da bi se ponovo ujedinili“ i uporne kampanje protiv precenjenog i izmišljenog unitarizma.

Negativni obrt dogodio se sredinom šezdesestih godina kada su, neočekivano, ovi nagoveštaji postali vladajuće tendencije koje su zaustavile progresivan tok političkih promena. Neki skoro prevaziđeni odnosi ponovo su oživeli. Umesto da oslabe, kako se to očekivalo, vlast i država su ojačali u republikama, pokrajinama i opštinama. To je imalo za posledicu potcenjivanje ekonomskih racionalnosti i efikasnosti kao imperativnih zahteva savremenog civilizovanog društva. Istina, i do privredne reforme iz šezdesetih godina politika je dominirala nad ekonomijom, ali je privredni razvoj bio najvažniji politički zadatak. No kada je politika postala sama sebi cilj, u ekonomiji se težište prebacilo sa privrednog razvoja na privredni sistem, sa formiranja dohotka na njegovu raspodelu, sa proizvodnje na potrošnju. Sve to ukazuje koliko se daleko otišlo u zanemarivanju privrednog razvoja, zapravo u odbacivanju iskustava razvijenih društava i suspendovanju ekonomske nauke. Takva mišljenja su našla najpotpuniji izraz u tezi da se zahtevi samoupravljanja i efikasnost pirvređivanja ne daju izmiriti.

Neuspeo pokušaj reintegracije železnica i drugih velikih sistema jedan je od čvrstih dokaza da se i najočiglednije ekonomske racionalnosti žrtvuju bez mnogo kolebanja ako sužavaju uticaj republičkih i pokrajinskih političkih vrhova. Međutim, u tome valja videti i snagu političkog voluntarizma koji je otklonio sve prepreke za svoje delovanje. Ozbiljne prepreke mogle su mu biti plan koji, jedanput donet, ne dopušta proizvoljnosti ni onom ko ga je doneo. Kao i tržište, shvaćeno kao samostalnost privrednih subjekata u donošenju odluke. Upravo zato što su voluntarizmu bili smetnja, plan i tržište su neutralisani da bi se stvorio prostor ekonomiji koja se ne oslanja na ekonomske zakonitosti i ekonomsku prinudu nego sve odnose smatra arbitrarnim. U našim prilikama privredni sistem nema za osnovni zadatak da podržava privredni razvoj i da uvažava ekonomske racionalnosti, nego da služi jačanju političkog činioca. Pokazalo se da politički voluntarizam ne zastaje ni pred zakonima; ako mu se oni ispreče, on ih se jednostavno ne pridržava. Voluntarizam nesrećno udružuje neznanje i neodgovornost i te svoje osobine izdašno prenosi na privredu koju drži u zavisnosti i podređenosti. O ovome otvoreno govore politički ljudi kao da nisu glavni vinovnici takvog odnosa.

Samoupravljanje nije zauzdalo politički voluntarizam. Razlog je jednostavan: ono je nametnuto voljom političkih vođa, za koje ne predstavlja nikakvu teškoću da mu povećaju ili

smanje područje uticaja ili da unutar njega ostvare kontrolu. Teza da se samoupravljanje najpotpunije potvrđuje u osnovnim organizacijama udruženog rada u stvari je samo izgovor da mu se ne prepusti onaj suštinski (makroekonomski) delokrug u kome se donose društvene odluke od vitalnog značaja. Taj delokrug politički činioci ljubomorno čuvaju za sebe. Samoupravljanje je potisnuto u šezdesetim godinama i tu je začetak mnogih naših nevolja. Ono realno ne postoji na globalnom društvenom nivou, a nikad nije ni izgrađeno kao celovit demokratski sistem, niti su iz takvog stanja izvučene konsekvence. Zbog toga je samoupravljanje ulepšavajući princip, a ne podloga društva. Sistem je u celini nekonzistentan. U njemu nema ni pravog plana, ni pravog tržišta, niti prave države i pravog samoupravljanja.

3. Dezintegracija jugoslovenske privrede po privrednim granama i teritorijama kao antiistorijska tendencija neposredno proizlazi iz jedne šire i značajnije antiistorijske tendencije – pretvaranja federacije kakva je zasnovana u odlukama drugog zasedanja AVNOJ-a i prvih decenija posleratnog razvitka u svojevrsnu konfederaciju koja je institucionalizovana poslednjim ustavom od 1974. godine. Istorija poznaje više primera preobražaja konfederacije u federaciju, kao prirodne posledice uočenih slabosti konfederacije, ali nijedan primer preobražaja u obrnutom pravcu. Pretvaranje savezne države u državni savez utoliko je manje prihvatljivo što posle relativno čestih promena, koje su se posle rata dešavale, Jugoslavija sada ima tzv. „tvrdi“ ustav čiju je promenu praktično teško izvesti. Jedanaest godina bilo je više nego dovoljno da se uoče ogromne teškoće koje su sve posledice konfederalizma u društvenom uređenju, zbog čega se nužno i Ustav našao u središtu kritike političkog sistema.

Najznačajniji elemenat konfederalizma sastoji se u neophodnoj saglasnosti skupština svih republika i pokrajina da bi se donela bilo kakva, pa i najmanja promena ustava, kao i u zahtevu da se odluka u Veću republika i pokrajina smatra donetom samo ako za nju glasaju sve delegacije. U oba slučaja protivljenje jednog učesnika u odlučivanju ima karakter veta. Ako se imaju u vidu mogućnosti: zakulisnih igara u težnji da se manjini nametnu rešenja, jednoglasnosti u načinu odlučivanja teško je učiniti principijelne ili bilo kakve druge prigovore, ukoliko se takvo odlučivanje odnosi na bitna pitanja društvenog uređenja, kako je to predviđeno Ustavom. Nevolja je, međutim, u tome što je jednoglasno odlučivanje iskočilo iz ustavnih okvira i bez dobrog razloga našlo mesta kako u mnogim zakonima i propisima tako i u odlučivanju unutar privrede, kulture i sportskih organizacija.

Afirmacijom republičke i pokrajinske državnosti uz istovremeno iščezavanje izvornih, koordinirajućih funkcija federacije otvorene su široke mogućnosti zadovoljavanja pojedinačnih interesa na teret opštih. Ustav je naizgled pokušao da to spreči deklarativnim zahtevom da republike i pokrajine moraju voditi računa kako o sopstvenom razvoju, tako i o razvoju čitave Jugoslavije. No, budući da je košulja bliža od haljine, pažnja se usredsredila na sopstveni razvoj, dok je razvoj celine u najvećoj meri bio zanemaren. Ravnoteža između užeg i šireg optimuma predstavlja teorijski neodrživu konstrukciju koja nije položila ispit prakse. Takve konstrukcije se nisu održale ni u drugim slučajevima. Nacionalno je nadvladalo klasno, a pokrajine su insistirale više na tome da su konstitutivni element federacije, nego da su sastavni deo Srbije. Ravnoteže ove vrste poslužile su kao sredstvo za umirenje zabrinutima za očuvanje državne i privredne celine zemlje, ali i kao ohrabrenje separatistima svih vrsta da u praksi idu dalje u ostvarivanju svojih ciljeva.

Elemenat konfederalizma je i paritetan sastav Predsedništva SFRJ, kao i drugih najviših organa. U suštini konfederalna je i ustavna odredba da savezne zakone u načelu izvršavaju organi republika i pokrajina, što u praksi često vodi neizvršavanju zakona. Jako izražen

elemenat konfederalizma je i u tome što republički i pokrajinski ustavi ne moraju biti saglasni sa saveznim ustavom, već samo ne smeju biti u suprotnosti sa njim. Za otklanjanje eventualne suprotnosti nije predviđeno nikakvo pravno sredstvo. S druge strane, u slučaju uočene suprotnosti republičkog i pokrajinskog zakona sa saveznim, do odluke ustavnog suda primenjuje se republički odnosno pokrajinski zakon.

Današnji politički sistem Jugoslavije sve je više protivrečan, disfunkcionalan i skup. On umnogostručava globalne mehanizme vlasti na tri nivoa, omogućavajući silno narastanje birokratije i povećanje izdataka za opštu potrošnju. Bilo da je reč o političkim, bilo o ekonomskim pitanjima, sistem može poslužiti kao školski primer neefikasnosti. Odlučivanje u federaciji teče toliko sporo da i kada se donesu prave mere one zbog zakašnjenja imaju polovičan učinak. Zbog sukoba učesnika u odlučivanju često dolazi do potpune blokade i to ne samo na nivou federacije. Republika Srbija ne uspeva punih deset godina da donese republičke zakone. Nedovoljna elastičnost ispoljava se kako u donošenju novih odluka tako i u popravljanju ranijih rešenja. Sistem ne raspolaže mogućnostima brzog prilagođavanja novonastalim situacijama. Njegova inertnost ne dopušta jednostavne promene po kratkom postupku ako se potrebe za takvim promenama nametnu. Tome valja dodati i često ispoljenu nemoć saveznih organa da obezbede primenu saveznih zakona. Društveno uređenje se očigledno nalazi u stanju paralize.

Da bi se mogle sprovesti neophodne promene, treba se osloboditi one ideologije koja u prvi plan stavlja nacionalnost i teritorijalnost. Dok u savremenom civilizovanom društvu jačaju integracione funkcije, uz punu afirmaciju građanskih i ljudskih prava, prevazilaženje autoritarnih oblika vlasti i demokratizaciju odlučivanja, u našem političkom sistemu jačaju dezintegracione sile, lokalni, regionalni i nacionalni egoizam, i autoritarna samovoljna vlast, koja masovno i na svim nivoima narušava opštepriznata ljudska prava. Sklonost ka deobama i usitnjavanju društvenih celina, borba na delu protiv moderne, demokratske, integrišuće federacije zaklanja se iza lažne ideološke parole borbe protiv „unitarizma“ i „centralizma“. Ali prava alternativa „unitarizmu“ i „centralizmu“ nije nacionalni egoizam i policentrizam, sa vlastitim “nacionalnim“ (u stvari republičkim i pokrajinskim) ekonomijama, nasilnim ograničavanjem nauke, kulture i obrazovanja na teritorijalne okvire i potčinjavanjem svih oblika društvenog života neograničenoj vlasti republičkih i pokrajinskih oligarhija. Istinska alternativa je demokratski integrativni federalizam, u kome je princip autonomije delova usaglašen sa principom koordinacije delova u okviru jedinstvene celine, u kome su političke institucije na svim nivoima društvene organizacije dosledno demokratski konstituisane, u kome je odlučivanje određeno slobodnim, racionalnim, javnim dijalogom, a ne zakulisnom i „strogo poverljivom“ kombinatorikom samozvanih i samoizabranih zaštitnika posebnih nacionalnih interesa.

Ovakav odnos prema državi i naciji blokirao je prostor za razvoj samoupravljanja. Samoupravljanje je nerazvijeno i deformisano ne samo zato što je svedeno na nivo društvene mikro-strukture, već i zato što je potpuno podređeno organima otuđene vlasti – od opština do republika i pokrajina. Dezintegrisana radnička klasa je svedena na konglomerat kolektiva dovedenih u situaciju da se međusobno bore za raspodelu dohotka. Ne postoje organi samoupravljanja grupa preduzeća, grana i celokupne privrede koji bi racionalno regulisali proizvodnju i usmeravali privredni razvoj. Mnogobrojnim pravnim propisima sužen je na minimum slobodan prostor odlučivanja samoupravnih organa. Taj prostor je dalje reduciran samovoljnim intervencijama lokalnih vlasti u savezu sa tehnokratskim snagama. Paradoksalno je da u društvu koje sebe smatra socijalističkim radnička klasa nema mogućnosti da se organizuje niti da bude predstavljena u Saveznoj skupštini. Koliko je nacionalni i teritorijalni

princip postao nadmoćan nad proizvodnim vidi se najbolje po odlučnosti kojom se odbacuje formiranje veća udruženog rada u Saveznoj skupštini.

Da bi se razumeo ovaj primat nacionalnog u današnjoj praksi saveza komunista Jugoslavije treba uzeti u obzir uticaj Kominterne na KPJ između dva rata. Strategija Kominterne u tome periodu izvedena je iz ocene da se nakon izostanka proleterske revolucije u zapadnoj Evropi, komunističke partije u istočnoj, srednjoj i južnoj Evropi moraju osloniti na nacionalne pokrete, makar ovi bili i izrazito antisocijalistički i počivali na ideji nacionalnog a ne klasnog jedinstva. Staljin se lično angažovao u slamanju svakog otpora ovoj strategiji (na primer u slučaju jednog od osnivača KPJ, Sime Markovića). U tome duhu je rešenje nacionalnog pitanja formulisao i teorijski razvio Sperans (Kardelj) u knjizi Razvoj slovenskega narodnoga vrorašanja, koja je uglavnom poslužila kao idejni obrazac razvoja Jugoslavije ka konfederaciji suverenih republika i pokrajina, što je najzad i ostvareno Ustavom od 1974. godine.

Dve najrazvijenije republike koje su ovim Ustavom ostvarile svoje nacionalne programe nastupaju danas kao uporni branioci postojećeg sistema. Zahvaljujući političkom položaju svojih lidera u centrima političke moći, one su i pre i posle prelomnih šezdesetih godina imale inicijativu u svim pitanjima političkog i privrednog sistema. Po svojoj meri i potrebama one su krojile društveno i ekonomsko uređenje Jugoslavije. Ništa ne izgleda normalnije nego da one sada brane uređenje koje su uporno dugo stvarale, uređenje u kome vide ostvarenje najvećeg dela svojih nacionalnih programa.

Vladajuća ideologija u ovim dvema republikama obavezuje njihove političke lidere da se ne povlače pred ekonomskim interesima čitave zemlje, pa i sopstvenim ekonomskim interesima, ukoliko to ograničava njihovu političku autonomiju.

Nikog ne treba ubeđivati da separatizam i nacionalizam deluju na društvenoj sceni, ali se nedovoljno shvata da su takva opredeljenja idejno omogućena Ustavom iz 1974. godine. Stalno jačanje i međusobno podsticanje separatizma i nacionalizma udaljilo je i nacije jedne od drugih, do kritične tačke. Manipulacije sa jezikom, uterivanje naučnika i kulturnih stvaralaca u republičke i pokrajinske torove, žalosni su znaci narasle moći partikularizma. Sve nove etiogeneze, koliko su nesrećni proizvodi provincijalno zatvorene i regionalnim ideologijama pritisnute nauke, toliko su simptomatične za udaljavanje ne samo od zajedničke sadašnjosti i budućnosti, već i od zajedničke prošlosti. Kao da je svima stalo da što pre i što dalje pobegnu iz kuće koja se ruši. Stanje duhova upozorava da se politička kriza približila kritičnoj tački potpune destabilizacije Jugoslavije. Kosovo je njen najočigledniji znak. Nastupi na međunarodnoj sceni poput onog u Slivnici ne ostavljaju nikog u sumnji da su pretendenti na jugoslovensku teritoriju već definisali svoje interese.

Birokratska decentralizacija koju su poslednjih decenija sprovodili posednici političke vlasti u ovoj zemlji istovremeno je i prepreka za razvoj demokratskih odnosa. Politički život u Jugoslaviji se sporo i ne naročito uspešno prilagođavao mirnodopskim i legalnim uslovima. Staljinističko i kominternovsko nasleđe još uvek snažno dejstvuje. Duboke tragove ostavili su odnosi unutar ilegalnog pokreta: konspiracija, unutrašnja hijerarhija, učešće malog broja ljudi u donošenju odluka, insistiranje na idejnom jedinstvu i bespogovornom prihvatanju i izvršavanju zadataka, teške kvalifikacije („frakcionaš“, „neprijatelj“) za bilo kakvo neslaganje ili prigovor usvojenoj političkoj liniji. Ako se tome doda težnja da se jedanput osvojena vlast odlučno brani, kako represijski, tako i negovanjem podaničke poslušnosti, onda biva razumljivo zašto su se putevi do istinske demokratije teško nalazili.

Nade u demokratski razvoj silno su narasle kada se u pedesetim godinama Jugoslavija izjasnila za debirokratizaciju privrede i društva, nudeći istovremeno program socijalističke demokratije u vidu društvenog samoupravljanja. Čuvenim stavom iz Programa SKJ ... „da ništa nije toliko sveto ...“ nagoveštena je otvorenost prema novim idejama kojima nikakav dogmatizam ne bi smeo stati na put. Ovaj društveni program nije bio dovoljno razrađen da bi bio u svemu jasan, kao što to nisu bili ni putevi do njegovog ostvarenja, ali je i pored toga široko prihvaćen kao šansa za demokratski razvoj koji će imati sluha za savremene promene i dovoljno odlučnosti da se tim promenama blagovremeno prilagodi.

Takva očekivanja su se, međutim, do sada pokazala uzaludnim. Od sredine šezdesetih godina, do tada zapažene tendencije debirokratizacije naglo su splasnule da bi ustupile mesto decentralizaciji koja je po svojoj suštini bila birokratska. Današnji jugoslovenski politički sistem nema ni jednu od prednosti savremenih političkih sistema. On nije ni liberalna demokratija, niti demokratija saveta, a nije ni prosvećeni birokratski sistem. Njemu nedostaju i politička sloboda i neposredno učešće građana u političkom životu i funkcionisanje sistema po unapred utvrđenim pravilima i normama. Celokupni sistem konstituisan je na principu aktivnosti vrhova političke hijerarhije i beznadežnoj političkoj pasivnosti naroda. Savezno veće skupštine SFRJ savezno je samo po nazivu. I u njemu su predstavljene republike i pokrajine, a ne građani savezne države, nezavisno do republičke i pokrajinske pripadnosti. U Skupštini SFRJ ne postoji posebno veće (Veće udruženog rada) u kome bi bila zastupljena jugoslovenskса radnička klasa. Neposredni izbori kao veliko civilizacijsko dostignuće ustupili su mesto posrednim izborima. Uvođenje delegatskog sistema pokazalo se kao nefunkcionalno. Političko manipulisanje građanima održava se uspešno i stalno. Narod se povremeno poziva da „plebiscitarno“ potvrdi izbore koje je prethodno izvršila vladajuća hijerarhija iza politčke scene. Nedemokratski izborni sistem dovodi birače u položaj da ne znaju koga biraju, bolje reći za koga glasaju, a delegate da nemaju kome da polažu račune za svoj rad.

U stvari, politički sistem Jugoslavije je mešavina ostataka stare političke države i autoritarne države nasleđene iz istorije tzv. „realnog“ socijalizma na Istoku. Takva mešovita država nesposobna je za stvaranje, za neophodne promene i za prilagođavanje svojih institucija i ciljeva društvu koje se stalno menja. Blokirana politička organizacija postaje organizacija čuvanja status quoa, održavanje neproduktivne, neinventivne profesionalne politike i negativne selekcije lojalnih i nekompetentnih kadrova.

Demokratizacija je bitan uslov kako za izlaz iz duboke krize, tako i za neophodan društveni preporod. Jugoslaviji nije potrebna demokratija na rečima koja ništa ne menja, već demokratizacija svesti i društvenih odnosa. Zahtev za autentičnim demokratskim sistemom utoliko je značajniji što je naša društvena svest partikularistička i usitnjena. Istinsku demokratizaciju teško je zamisliti bez alternativnih koncepcija razvoja. Jedino pod pritiskom izgleda da će, zbog promašenih koncepcija ili neuspešnog rada, drukčija koncepcija i njeni protagonisti dobiti poverenje, moguće je postići toliko neophodnu odgovornost. Demokratski centralizam ima opravdanje ako manjina u procesu donošenja odluka bude ravnopravan partner u dijalogu, ako je argumentima poražena i nadglasana posle istinski demokratske rasprave. Tim putem se nije išlo. Svako drugačije mišljenje se proglašavalo za frakcionaško. Duboko usađenu nespremnost za promene najbolje pokazuje otpor predlozima da se za jedno izborno mesto stave dva ili više kandidata, iako to bez alternativnih koncepcija ne bi moglo ugroziti unapred utvrđenu političku liniju. Međutim, značaj eventualnog takvog poteza je ogroman ako se posmatra sa gledišta kadrovskog monopola političkog vrha koji bira delegate da bi ovi njega izabrali. Stanje je takvo da se unutar republika i pokrajina obrazuju

neformalne grupe za osvajanje što uticajnijih položaja. Isto tako, i na nivou Jugoslavije umesto principijelne i argumentovane borbe mišljenja, formiraju se koalicije radi zadovoljenja republičkih i pokrajinskih interesa i samostalnog, monopolističkog položaja političkih garnutura u njima.

Postoje, međutim, i drugi vidovi političke skučenosti građana. Pokušaji da se učini toliko neophodan korak u pravcu oslobođenja misli i reči dali su do sada skromne rezultate. Ne da se, istina, sporiti da se u javnim glasilima slobodnije raspravlja, čak i o nekim temema koje su donedavno bile pod zabranom Iz političkih izvora dopire poneki glas o potrebi dijaloga, o tome da u različitim shvatanjima ne treba gledati ništa neobično. To, na žalost, ne znači da javno izgovorena reč obavezuje nosioce moći. Javna reč je ostala potpuno nemoćna i ostaje bez ikakvog dejstva i kada saopštava krupne istine. Javno mnjenje nije korektiv, niti sagovornik u dijalogu. Čak ni naučno i stručno mišljenje ne uspeva da se nametne svojim argumentovanim ocenama i sugestijama ako su one drukčije od utvrđenih mišljenja i stavova političkih činilaca.

Koliko je uloga javnog mnjenja beznačajna, najbolje se vidi po lakomislenom zaduživanju u inostranstvu i velikom broju promašenih investicija. Kuriozitet je da se nije znalo koliko i kojim sve stranim poveriocima duguje Jugoslavija, pa se za utvrđivanje pravog stanja morala angažovati strana firma. Posebno je pitanje zašto se veličina duga skrivala od naroda. Danas se zna koliki je dug stranim poveriocima, ali javnosti nije poznato koliko je kredita dala Jugoslavija i da li se oni uredno vraćaju. Rasprava o nuklearnim centralama pokazuje da se nastavlja sa nedemokratskom praksom u donošenju investicionih odluka i zaduženja u inostranstvu. No, nije reč samo o pojedinim odlukama nego i o odsustvu osnovne demokratičnosti u razrešenju nedoumice da li zadržati ili menjati politički i privredni sistem. Nije sporno da su javno i stručno mnjenje odlučno za radikalne promene, no takvo raspoloženje ostaje neobavezno za politiku. To je i najbolji dokaz da nisu izgrađeni demokratski kanali kojima se prenose obavezujuće poruke političkim vrhovima. Što se, pak, tiče verbalnih delikata i njihovog proizvoljnog tumačenja, ni jedno društvo koje teži da bude demokratsko ne može biti ponosno na ta kompromitujuća sredstva represije.

Bio bi to civilizacijski, a ne samo demokratski zahtev da te represije zauvek nestanu. Pojačana represija bi itekako dobro došla u odnosu na privredni i drugi kriminal. Što represije ima suviše tamo gde ne treba, a malo gde je neophodna, razloge valja tražiti i u tome što se država rukovodi ideološkim pobudama i kriterijumima kao primarnim. Dezorganizovana preko svake razumne granice država se degenerisala u institucionalni oblik republičkog, pokrajinskog i opštinskog voluntarizma. Mnoge nevolje proizlaze iz toga što ne postoji dobro organizovana i demokratski kontrolisana država sa stručno kompetentnom i društveno odgovornom administracijom za sprovođenje usvojene politike. Za sada određene ekonomske funkcije države niko drugi ne može uspešno obavljati. To se, pre svega, odnosi na dugoročno planiranje, fiskalnu i monetarnu politiku, kao i politiku dohotka. Ovakva država je neophodna društvu da bi se ono oslobodilo paralelnog odlučivanja. Kako stvari danas stoje, oni koji formalno nemaju vlast u stvari odlučuju. Društvo neće utemeljiti odgovornost ukoliko se ne oslobodi neformalnog odlučivanja koje je uvek van uvida i kontrole javnosti.

Kičmu političkog sistema čini Savez komunista Jugoslavije čije rukovodstvo ima apsolutni monopol društvene moći. Postoje pouzdana saznanja da se podleglo iskušenjima ovog monopola, da Savez komunista živi od revolucionarne rente, da je on u velikoj meri privatizovan, da u njemu postoji hijerarhizovana struktura profesionalnih kadrova koja se održava ličnom lojalnošću pretpostavljenima i bezuslovnom poslušnošću, da se demokratski

centralizam svodi na to da rukovodioci odlučuju, a članstvo bespogovorno izvršava te odluke, SKJ je srastao sa državom. Od idejno vodeće, on je postao rukovodeća partija. Svi ovi nedostaci demokratije unutar Saveza komunista prenose se na društvo u celini. Pretenzije Saveza da bude društvena avangarda očigledno nisu u skladu sa nesređenim stanjem u njemu. Takvo stanje je moglo biti neposredan povod za svestrano preispitivanje svih odnosa u društvu, kao što se to pokušalo u SSSR-u i Kini posle smrti Staljina i Maocetunga. To se, međutim, nije dogodilo. Potreba temeljnog preispitivanja se stalno osporavala, utoliko više što su tendencije pogoršanja to upornije zahtevale. Čak ni veći deo kratkoročnih mera sa neposrednim učinkom nije bio preduzet. Umesto energičnog delovanja vode se duge i neplodne rasprave koje stvaraju samo privid aktivnosti. Na obilje uopštenih preporuka niko se više i ne osvrće. Ako postoji nebriga za probleme koji zbog hitnosti ne trpe odlaganje, ta nebriga je bila i veća za pitanja koliko je jugoslovensko društvo u tokovima savremene civilizacije i da li je dovoljno pripremljeno da se uključi u treću tehnološku revoluciju.

Ova pitanja se ne bi postavljala da se revolucionarni pokret nije pretvorio u partiju poretka, da pogled vladajućih snaga jugoslovenskog društva na sopstveno biće nije zbog toga postao duboko konzervativan. O strukturi društva i radničke klase uporno se održavaju davno formirana shvatanja koja bitno odstupaju od savremene stvarnosti. Konzervativizam se, naravno, ne ispoljava samo u isticanju mesta i uloge fizičkih radnika koje, uzgred bude rečeno, društvo nije afirmisalo u meri koliko je to potrebno i moguće u socijalizmu, već se ponajviše izražava u tome što se sa velikim podozrenjem gleda na stručnjake i stvaraoce koji i brojno i po svom kreativnom doprinosu dobijaju sve značajnije mesto u razvijenim zemljama. Radnička klasa ne može dugo ostati istinska avangarda ako se njen intelektualni deo smatra nepouzdanim saputnikom revolucije. Ograničeno poverenje koje se poklanja inteligenciji možda se najsudbonosnije vidi u gubljenju koraka sa tehničkim progresom. Promišljanja o proizvodnim odnosima, donošenju investicionih odluka, organizaciji i razvoju proizvodnje ne izlaze iz misaonog horizonta druge tehnološke revolucije koja je na putu da siđe sa istorijske scene. Pravi trenutak za uključenje u treću tehnološku revoluciju je, po svemu izgleda, propušten.

Nedostaci političkog sistema toliko su mnogobrojni i veliki da predstavljaju središte potreba u čitavom jugoslovenskom društvu. Uklanjanje tih nedostataka mora započeti sa temeljnim preispitivanjem Ustava i to bez ikakvih predubeđenja i ideoloških opterećenja. Pobude za takva preispitivanja ne leže samo u slabostima političkog sistema, već i u suštinskim ekonomskim nedostacima Ustava, kao što su: neadekvatni sadržaji i institucionalizacija društvene svojine, pogrešno postavljeni odnosi između celine i delova, nefunkcionalnost samoupravnog mehanizma, naučna neutemeljenost principa dohotka, nedovoljno i nedosledno razvijen koncept plansko-tržišnog mehanizma, pogrešno opredeljeni položaj i odgovornost osnovne organizacije udruženog rada i sl.

U pravnoj nauci postoji visok stepen saglasnosti o tome da ustav svake zemlje mora biti kratak, sa jasno izloženim osnovnim načelima društvenog uređenja, precizno utvrđenim pravima i obavezama tako da ih svaki građanin može bez teškoća razumeti i lako upamtiti. Takav ustav nije samo plod iskustva i saznanja do kojih je došla pravna nauka, nego proizlazi i iz prava građana da u demokratskoj i civilizovanoj zemlji imaju takav ustav. Naš Ustav iz 1974. godine nije se držao navedenih načela. Težnja da se u svakoj prilici dokazuje originalnost u traženju društvenih rešenja, ukoliko nije u pitanju i svesno zamagljivanje, imala je za posledicu da Jugoslavija dobije najduži ustav na svetu. U njemu su našla mesta i takva minorna pitanja, kao što su način rešavanja stambenog pitanja vojnih lica ili kako se postavljaju poslovođe – kojima je mesto u zakonskim ili podzakonskim aktima.

Neodgovarajuća terminologija čini ustavni tekst nerazumljivim za obične ljude, i ne samo za njih. Rečenice sa preko sto reči, članovi koji obuhvataju više strana teksta, neujednačena i pogrešna upotreba termina ukazuju na nedozvoljeno nizak nivo zakonodavne tehnike. To istovremeno pokazuje da pravna nauka nije izvršila dovoljan uticaj na tekst Ustava.

4. Uporedo sa ekonomskom i političkom krizom, i moralna kriza teško pritiskuje jugoslovensko društvo. Njeni mnogobrojni uzroci imaju duboke istorijske korene. Ali u svojoj suštini, u ideološkom društvu kakvo je naše, moralna kriza izazvana je ideološkom krizom. Porazima ideološkog programa revolucije, odstupanjima od proklamovanih socijalističkih ciljeva i načela, nesaglasnošću reči i dela političkog vođstva, neizgrađenim pravnim poretkom, lošim i zavisnim sudstvom, birokratskom samovoljom i privilegijama, moralnim konformizmom i podsticanim karijerizmom, odsustvom slobodne i otvorene kritike pojava, ideja, nosilaca vlasti i javnih funkcija, dakle, nepostojanjem demokratskog javnog mnjenja kao dejstvujuće moralne savesti društva. Bujici migracija sa sela i iskušenjima koja ona sobom nosi, ova praksa se nije suprotstavila politikom civilizacijskog prilagođavanja, sa jasno postavljenim normama ponašanja i morala. Svuda prisutna usitnjena, seljačka svest inspirisana shvatanjem da je sve dozvoljeno što nije izričito zabranjeno, i sa sklonošću da uvažava samo neposredne interese, dok one udaljenije i posredne potpuno zanemaruje, mogla je dugo opstojavati da bi se u kriznim uslovima iskazala kao snaga koja temeljno razara moral, stvarajući široke mogućnosti za kriminal i druge pojave koje je teško dovesti u sklad sa vrednostima socijalističkog društva.

Nasrtaji na društvenu imovinu svuda se sreću, a krađe, utaje i korupcija postale su deo redovnih dopunskih prihoda za tako veliki broj građana da se ta vrsta prihoda mora uzeti u razmatranje pri oceni visine lične potrošnje. Nije bez dejstva ni uzor koji pruža često nekažnjeno kršenje zakona od strane radnih organizacija, pa ponekad i administrativnih ustanova. Privilegije se uporno održavaju uprkos jednodušnoj osudi u narodu. Svest o poštenom radu gotovo ne postoji. Malo je onih koji sebi postavljaju pitanje šta su i koliko uradili za dohodak koji primaju. Uslovi privređivanja su neujednačeni, što vodi napuštanju principa nagrađivanja prema radu. Lični dohoci po preduzećima često zavise manje od rada, a više od nečije veštine da se izbori za veće cene ili niže doprinose. Sistematsko pokrivanje gubitaka jednih iz sredstava koja su zaradili drugi destimulativno deluje na obema stranama. Relativno veliki broj ljudi stekao je bogatstvo na legalan način mimo rada. Povećanje socijalnih razlika koje proizlazi iz nesređenog stanja u privredi i društvu utoliko je ekonomski nepodnošljivije i moralno neopravdanije što se događa u složenim uslovima krize.

Na moral masa razorno deluje i nezaposlenost. Nepotizam je sveopšta pojava, davanje prvenstva rođacima prilikom zapošljavanja postalo je skoro običajno pravo. Nezaposlenost je težak društveni problem ne samo zato što je veliki broj mladih ljudi bez samostalne egzistencije, već i zato što veliki deo stanovištva, sa starosnom i kvalifikacionom strukturom boljom od one koju imaju zaposleni, ostaje neproduktivan, iako bi njihovo odgovarajuće uključivanje umnogome poboljšalo stanje. Mučni su i demoralizacija tih ljudi i njihovih porodica, beznađe učenika i studenata koji se školuju bez izgleda na zaposlenje, kao i psihologija onih koji, dobivši najzad posao nakon višegodišnjeg čekanja, gledaju u njemu samo uhljebije, lišeni ambicija da se obeleže značajnim radnim doprinosom, utoliko više što su se tokom čekanja isključili iz struke i zaboravili veliki deo naučenog. Nije manje pogubno ni delovanje tzv. privremenog rada u inostranstvu. U narodu je zavladalo uverenje da se poštenim radom u samoj zemlji ne može pristojno zaraditi ni dobro živeti. Gubi se ne samo vera u savestan rad, već i u socijalizam, čiji oreol tamni pred reputacijom sistema u zemljama gde rade gastarbajteri.

Gubljenje poverenja i niska motivisanost jasno su vidljivi izrazi moralne krize. Opšta mobilizacija svih narodnih snaga u rešavanju postojećih društvenih problema zasad nije moguća. Širim slojevima nedostaje jasna svest o smislu angažovanja i samožrtvovanja za opšte društvene ciljeve. Zvanična ideologija koja umesto stvarnog socijalističkog programa nudi prazne političke proklamacije uveliko je iscrpla svoje mobilizatorske mogućnosti. Jaz između socijalističkih principa i okoštale stvarnosti toliko je dubok da masovno rađa apatiju, privatizaciju i sve veće ogorčenje. Reforme koje bi danas mogle popraviti društvenu klimu i možda obrnule tokove kretanja, neće biti dovoljne sutra.

Razaranje sistema vrednosti, koje je bilo temeljnije ukoliko je vreme više odmicalo, ne odnosi se samo na moralne norme. Stanje je takvo da je gotovo nepoznata lestvica vrednosti za koje se jugoslovensko društvo zalaže. Horizont potreba nikada nije ozbiljno otvoren za demokratsku raspravu. Zbog toga se prioriteti potreba spontano obrazuju, pretežno pod uticajem potrošačkog mentaliteta. Ta psihologija povezana sa neobuzdanim primitivizmom silno je ojačala sklonost prema šundu u literaturi, muzici, filmu i zabavi svake vrste. Razvijanje te sklonosti čak se i svesno i sistematski podstiče posredstvom štampe, radija i televizije. Pod pritiskom agresivnog šunda koji suvereno vlada na sceni, prave kulturne vrednosti su ostale bez šireg uticaja, uprkos mnogih i značajnih dela jugoslovenskih stvaralaca. Malo je smišljenih napora da se ta dela privedu širem krugu građana.

Kriza kulture nije samo u tome što su prave društvene vrednosti u susretu sa šundom nekonkurentne. Kultura se sve više regionalizuje, razbija se njeno jugoslovensko i univerzalno značenje, ona se dobrim delom stavlja u službu republičkih, pokrajinskih, državnih aspiracija na sopstveno vlastelinstvo i na tom području. Opšta provincijalizacija kulture snižava kriterijume vrednosti i dopušta mnogo veću društvenu afirmaciju manje darovitih stvaralaca. Duboko uvreženi u provincijalnoj kulturi, separatizam i nacionalizam postaju sve agresivniji.

5. Ova svestrana i duboka kriza jugoslovenskog društva otvara mnoga pitanja, od kojih se naročito izdvajaju sledeća dva: Šta se desilo s projektom izgradnje novog društva za koji su pale tolike žrtve? Gde se mi danas nalazimo u odnosu na modernu evropsku civilizaciju?

Objektivna naučna analiza, slobodna kako od ideološke apologetike (koja se spira bilo kakvim promenama sistema) tako i od ideološkog skepticizma (koji odbacuje sistem u celini, i od samog njegovog početka) pokazuje svu protivurečnost posleratnog razvitka i objašnjava zašto su iza perioda uverljivog materijalnog rasta, postepene demokratizacije i duhovne emancipacije sledili društveni sukobi u kasnim šezdesetim godinama, restauracija autoritarnosti u ranim sedamdesetim godinama, gubljenje stabilnosti i strukturnih proporcija, materijalna stagnacija i sve veća duhovna dezorijentacija kao krajnji ishod.

Pad do kojega je došlo ne bi bio tako težak i trajan da je on posledica samo jedne pogrešne politike. Nova politička strategija u šezdesetim godinama nije samo projekat privredne reforme već i kraj procesa političke i ekonomske demokratizacije, razotuđenje politike, dugoročnog usmeravanja društvenog razvoja, izgradnje jedinstvene federacije. Novi društveni projekat afirmacije grupnog i nacionalnog egoizma vodio je nepomirljivom sukobu sa dotad priznatim moralnim vrednostima i sve većoj demoralizaciji u masama naroda.

Da bi se objasnilo zašto je nakon uspešnog razvoja u periodu 1953-1965 došlo do fatalnog preloma 1965. godine morali bi se uzeti u obzir mnogi činioci: davanje izrazite prednosti individualnim i grupnim interesima nad opštim, materijalističke aspiracije nove srednje klase,

dominacija interesa najrazvijenijih republika, odbrana politokratskog monopola moći pred rastućim pritiskom za dalje demokratske reforme, žilavi otpori koje je emancipaciji pružila patrijarhalna tradicija. Od spoljašnjih činilaca valja nročito imati u vidu pritiske velikih sila koji su u sferi politike podržavali autoritarnost, a u sferi privrede težili, i na kraju uspeli, da dovedu zemlju u nezavidnu tehnološku i ekonomsku zavisnost.

Pri svem tom ne bi moglo zadovoljavati objašnjenje koje bi idealizovalo projekat revolucionarnog preobražaja i nesumnjive uspehe u toku prve dve decenije posleratnog razvoja, i koje bi kasnija lutanja i padove shvatalo kao prostu deformaciju tog projekta od strane vladajućih subjekata. Prava je naučna istina da postoje ograničenosti i u samom tom projektu – kako u početnoj viziji, koja (pored svih svojih humanističkih i emancipatorskih ideja) prenaglašava ulogu nasilja i diktature u prelaznom periodu, tako i u načinu na koji je ta vizija bila protumačena i primenjena u našoj zemlji pod pritiskom staljinizma i kominternovskog nasleđa.

Uspešan otpor staljinizmu mobilisao je značajne društvene snage, koje su obezbedile nacionalnu nezavisnost, industrijalizaciju zemlje, zavidan privredni rast u periodu 1953-1965, početne oblike samouprave i duhovno oslobađanje od uskih ideoloških okvira u oblasti kulture. Ipak, jednom uspostavljeni hijerarhijski odnosi nisu mogli biti prevaziđeni. Oni su se pokazali kao neprekoračiva granica procesa demokratizacije. Taj proces je tolerisan i podstican dok je oslobađao stvaralačke snage na nivou društvene mikro-strukture i u oblastima delatnosti udaljenih od politike. On je strogo kontrolisan kad se proširio i na političke institucije – zahtevom za deprofesionalizacijom i debirokratizacijom politike, a odlučno je zaustavljen kad je ugrozio centre političke moći – zahtevom za slobodnijim izborima i za pretvaranjem organa države u organe samoupravljanja. Privredna reforma 1965. godine u suštini je primena osnovnog strategijskog pravca društvenog razvoja: projekat političke demokratizacije zamenjen je projektom ekonomske liberalizacije. Ideja samoupravnosti, čija je suština razotuđenje politike, zamenjena je idejom decentralizacije, koja je dovela do uspostavljanja regionalnih centara otuđene moći. Eitka solidarnosti i socijalne pravde zamenjena je duhom posesivnog individualizma i apologijom grupnog interesa. Politički voluntarizam, smeo i dinamičan u prvim posleratnim decenijama, kad je mogao računati sa masovnom podrškom naroda, postaje sad statičan i odlučan u odbrani sistema, čak i onda kad postaje očigledno da je taj sistem nekonzistentan i neefikasan.

Osnovni problem jugoslovenskog društva nije u tome što je nepotpuno i deformisano ostvaren istorijski projekat nastao u oslobodilačkom ratu. Sudbina je svih projekata u dosadašnjoj istoriji da je njihovo ostvarenje bilo praćeno elementima restauracije i da je na kraju dovodilo do raznovrsnih mešavina starog i novog društva. Međutim, i pored toga što nisu ispunili sve svoje emancipatorske ciljeve takvi hibridi su se dokazali kao napredne civilizacijske tekovine koje su omogućavale izlazak iz krize i ubrzan društveni razvoj.

U istoriji dosad nezapamćen jaz između normativnih proklamacija i stvarnosti daje jugoslovenskom društvu jedno od bitnih obeležja. Prema zvaničnoj ideologiji jugoslovensko društvo je već prevazišlo sve tekovine moderne civilizacije, i na Zapadu i na Istoku: ostvarilo je najviši oblik demokratije, samoupravljanjem obezbedilo vlast radničke klase, postiglo bratstvo i jedinstvo naroda, ukinulo etatizam, prvi put u svetu dokazalo mogućnost postojanja efikasne tržišne privrede u socijalizmu. U stvarnosti se naše društvo nalazi ispod nivoa moderne civilizacije. U Jugoslaviji se osnovna građanska prava ličnosti još uvek mogu nekažnjeno kršiti, izbori funkcionera su fikcija, sudska vlast je zavisna od izvršne, sloboda reči, organizovanje i javno manifestovanje su ograničene birokratskom samovoljom i

zakonskim propisima koji omogućavaju proganjanje mišljenja različitih od zvaničnog. Radnička klasa nema legalno pravo samoorganizovanja i štrajka, i ne vrši nikakav stvarni uticaj na političko odlučivanje. Nacionalne odnose karakterišu sukobi suprotstavljenih interesa, eksploatacija i slaba saradnja autarhičnih nacionalnih ekonomija. O jedinstvenoj politici razvoja i o jedinstvenom tržištu ne može se više ni govoriti ozbiljno. Etatizam nije ukinut već je prenet na republički nivo, gde je on iracionalniji i zloćudniji. Kad su se već 1967-68 javile neželjene posledice: spoj inflacije, stagnacije i nezaposlenosti, cela loše smišljena „privredna reforma“ je napuštena i nikad se nije dospelo do moderne tržišne privrede regulisane instrumentima jedne celovite razvojne politike. Za razliku od drugih savremenih mešovitih društava, specifična jugoslovenska mešavina elemenata pred-modernog autoritarnog društva, građanskog društva i socijalizma, definitivno uobličena Ustavom od 1974., ne poseduje minimum potrebne koherentnosti da bi obezbedila dalji društveni razvoj.

Bez promene toga Ustava i na njemu izgrađenog političko-ekonomskog sistema nemoguće je rešiti ni jedan suštinski današnji problem našeg društva, nemoguće je zaustaviti sadašnji proces dezintegracije i pada u sve dublju krizu. Neophodno je tragati za rešenjima imajući u vidu sledeće velike civilizatorske principe koji su neophodni uslov uspona modernog društva.

a) Suverenost naroda. U samom temelju moderne civilizacije nalazi se ideja da je najviši izvor političke moći sam narod, da je jedini legitimni politički autoritet onaj koji potiče iz slobodno izražene volje naroda, pa da prema tome ne postoje moralni i pravni osnovi da bilo kakva elita (po milosti božjoj, po krvi, religiji, rasi, klasi, ideološkoj pripadnosti, istorijskim zaslugama ili bilo kakvom drugom opravdanju) prisvoji sebi pravo da govori, odlučuje i služi se silom u ime naroda. Narod može samo prepustiti političku vlast na određeno vreme svojim predstavnicima, s pravom da ih bira, kontroliše i smenjuje, a po potrebi i silom zbacuje – ukoliko prekrše „društveni ugovor“ i umesto opštih narodnih interesa počnu da slede svoje posebne interese. Princip suverenosti naroda afirmisala je demokratska politička filozofija i praksa demokratskih revolucija osamnaestog veka. Međutim, krajnje radikalne konsekvence ovog principa izvela je socijalistička teorija. Ako je monopol ekonomske moći takođe jedna od osnova za obrazovanje elita koje se mogu nametnuti društvu i postići punu kontrolu nad njegovim političkim životom, onda su s principom suverenosti naroda nespojive i sve institucije koje omogućuju taj monopol, bilo da je to kapital ili birokratska država. U tom smislu bi puna suverenost naroda bila ostvarena tek u jednom besklasnom društvu u kome bi i politički i ekonomski i kulturni život bio organizovan na demokratski način. Pretpostavka takve demokratije („demokratija saveta“ ili „integralne samouprave“) je slobodan izbor i smenjivost svih funkcionera, javna kontrola nad njihovim radom, podela vlasti, odsustvo birokratskih privilegija. Ti preduslovi su odavno ostvareni u modernom društvu. Jugoslavija taj nivo nije još dostigla iako je već davno proklamovala ideje samoupravnosti, debirokratizacije i deprofesionalizacije politike.

b) Samoodređenje nacije. U modernom društvu je svako političko ugnjetavanje i diskriminacija na nacionalnoj osnovi civilizacijski neprihvatljivo. Jugoslovensko rešenje nacionalnog pitanja je u početku moglo biti shvaćeno kao primeren model mnogonacionalne federacije u kojoj je princip jedinstvene države i državne politike bio uspešno spojen s principom političke i kulturne autonomije nacija i nacionalnih manjina. U toku poslednje dve decenije sve više je slabio princip jedinstva i prenaglašavan je princip nacionalne autonomije, koji se u praksi pretvorio u suverenost delova (republika, koje po pravilu nisu nacionalno homogene). Slabosti koje su od početka bile prisutne u modelu, postojale su sve vidljivije. Sve nacije nisu ravnopravne: srpska nacija, na primer, nije dobila pravo na vlastitu državu. Delovi srpskog naroda, koji u znatnom broju žive u drugim republikama, nemaju prava, za

razliku od nacionalnih manjina, da se služe svojim jezikom i pismom, da se politički i kulturno organizuju, da zajednički razvijaju jedinstvenu kulturu svog naroda. Nezaustavljiv progon Srba s Kosova na drastičan način pokazuje da ona načela koja štite autonomiju jedne manjine (Albanci) nisu primenjena kad su u pitanju manjine u okviru manjine (Srbi, Crnogorci, Turci i Romi na Kosovu). S obzirom na postojeće oblike nacionalne diskriminacije današnja Jugoslavija se ne može smatrati modernom i demokratskom državom.

c) Ljudska prava. Moderna epoha počinje afirmacijom ljudskih prava. To su prvobitno bila građanska prava: na slobodu misli, savesti, govora, kretanja, dogovora, organizovanja, javnog manifestovanja, demonstracija, izbora svojih predstavnika. U našem veku građanskim pravima su dodata socijalno-ekonomska prava: pravo na rad, na slobodan izbor zanimanja, na školovanje, na jednaku nagradu za jednak rad, na socijalnu sigurnost. Generalna skupština Ujedinjenih nacija je formulisala sva ova prava u svojoj Univerzalnoj deklaraciji o pravima čoveka prihvaćenoj 10. decembra 1948. godine. Naša zemlja je jedna od država članica koje su donele ovu deklaraciju; Jugoslavija je takođe potpisnica Helsinških dogovora i svih sličnih međunarodnih dokumenata. Nesumnjivo je da ima dosta savremenih država koje se u pogledu stepena ostvarivanja ljudskih prava nalaze ispod naše zemlje. Ali i u nas se još uvek gone „verbalni delikti“ zabranjuju i uništavaju knjige i skidaju s repertoara pozorišne predstave koje su „idejno neprihvatljive“, sputava se javno iznošenje mišljenja, zabranjuje se organizovanje, manifestovanje i demonstriranje, korišćenje ustavnog prava na slanje protestnih peticija državnim organima kvalifikuje se kao neprijateljski akt, proganjaju se inicijatori protestnih obustava rada, izbori funkcionera se pretvaraju u farsu samoimenovanja. Dok se sve to događa ne možemo se smatrati civilizovanim i prosvećenim društvom.

d) Racionalnost. Moderno doba je doba racionalnosti. Društvene ustanove i način organizovanja celokupnog društvenog života moraju položiti ispit pred sudom razuma. Nije to uvek racionalnost ciljeva: velika slabost naše epohe je razdvajanje politike, etike i nauke. Ali, instrumentalna racionalnost i sposobnost pronalaženja adekvatnih sredstava za jednom usvojene ciljeve i efikasno sprovođenje u život određene politike jeste conditio sine qua non svake moderne države. To, dalje, znači da je svaka moderna država veliki sistem čiji se pojedini delovi na jedinstven način regulišu, usklađuju i usmeravaju, da su pravila igre jasna, stabilna i promenljiva samo nakon ozbiljnog proučavanja i pripeme, da se državni činovnici biraju pre svega po kriterijumu kompetentnosti i ličnog integriteta, da se donošenje odluka u najvećoj meri oslanja na pouzdane informacije i analizu troškova i verovatnih dobiti. Nijedan od tih uslova racionalne politike nije u nas zadovoljen: našu državu čine osam odvojenih i slabo povezanih sistema, jedinstvena politika razvoja ne postoji, a i kad bi na papiru i postojala ne bi se mogla realizovati u praksi; pravila igre se stalno ad hoc menjaju i u najboljem slučaju se mogu znati samo za jednu godinu unapred; funkcioneri se biraju pre svega na osnovu kriterijuma lojalnosti, pa su u velikoj meri nekompetentni i povodljivi; odluke se donose na brzinu, proizvoljno i pristrasno, bez prethodne javne diskusije, na osnovu nepouzdanih, jednostranih informacija i ne uzimajući u obzir moguće alternative. Dok ovakav neracionalan stil rada preovlađuje u našoj politici, mi se ne možemo smatrati modernim društvom.

Iz ove analize sledi da su politička demokratizacija i korenita kadrovska obnova, istinsko samoodređenje i ravnopravnost pripadnika svih jugoslovenskih naroda, uključujući i srpski, puno ostvarenje ljudskih građanskih i socijalno-ekonomskih prava, i dosledna racionalizacija jugoslovenskog političkog sistema i politike razvoja oni neophodni preduslovi bez kojih se ne može ni zamisliti izlaz iz sadašnje krize jugoslovenskog društva.

POLOŽAJ SRBIJE I SRPSKOG NARODA

6. Mnoge nevolje koje muče srpski narod iznikle su u prilikama koje su zajedničke svim jugoslovenskim narodima. Međutim, srpski narod pritiskuju i druge nedaće. Dugoročno zaostajanje razvoja privrede Srbije, neregulisani državno-pravni odnosi sa Jugoslavijom i pokrajinama, kao i genocid na Kosovu, pojavili su se na političkoj sceni sa udruženom snagom koja čini situaciju napetom, ako ne i eksplozivnom. Ova tri mučna pitanja, koja proizlaze iz dugoročne politike prema Srbiji, svojom dramatikom ugrožavaju ne samo srpski narod, već i stabilnost čitave Jugoslavije. Zbog toga se ona moraju naći u središtu pažnje.

Nije trebalo mnogo znanja i podataka da se utvrdi dugogodišnje zaostajanje privrede Srbije. Ipak je to zvanično učinjeno tek u Planu 1981-1985, u kome je bilo zapisano da će se u tom razdoblju preduzimati mere za zaustavljanje takve tendencije. Ta je obaveza brzo pala u zaborav. Petogodište je prošlo u novom ispitivanju da li Srbija gubi korak u razvoju. Nalazi su, međutim, argumentovano potvrdili ono što se i ranije znalo, da se po relevantnim pokazateljima njena privreda stalno kreće ispod jugoslovenskog proseka uz sve veće zaostajanje. Usporeniji razvoj nije imao dovoljno snage da savlada ekonomsku nerazvijenost na delu njene teritorije na kojoj živi 1.5 miliona stanovnika sa narodnim dohotkom po stanovniku preko 30% nižim od odgovarajućeg dohotka u tri nedovoljno razvijene republike.

Ispitivanja nisu ostavila ni trunku sumnje da je relativno zaostajanje Srbije prvenstveno nastalo zbog manjih investicija po stanovniku, a ne zbog slabije efikasnosti investicija. Prema zvaničnim statističkim podacima efikasnost investicija je u Srbiji za čitav posleratni period niža samo od one u Sloveniji i Vojvodini, a tokom poslednje decenije (period 1976-1983) najviša je u Jugoslaviji. Veća efikasnost mogla je samo delimično nadoknaditi gubitak društvenog proizvoda zbog manjih investicija, ali nije bila u stanju da spreči formiranje vrednosti osnovnih sredstava po stanovniku na nivou od svega 80,5 % jugoslovenskog proseka, što je čak niže od Crne Gore i Bosne i Hercegovine, dveju republika koje imaju status nerazvijenih.

Tokom čitavog posleratnog perioda privreda Srbije je bila izložena neekvivalentnoj razmeni. Aktuelan primer takve razmene je niska cena električne energije koja se u velikim količinama isporučuje drugim republikama. Instrumenti i mere tekuće ekonomske i kreditno-monetarne politike, a naročito doprinos Fondu federacije za razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja su u novije vreme najvažniji činioci njenog relativnog zaostajanja. Doda li se tome da su najrazvijenije republike, zbog oskudice sredstava akumulacije Srbije, sa svojim kapitalom ušle u njenu privredu (poljoprivreda, prehrambena industrija, trgovina i bankarstvo), dobija se slika jedne podređene i zapostavljene privrede u okviru jugoslovenskog prostora.

Dosledna diskriminacija privrede Srbije u posleratnom periodu ne da se potpuno razjasniti bez uvažavanja međunacionalnih odnosa između dva rata kako ih je videla i ocenjivala Komunistička partija Jugoslavije. Na te poglede odlučujuće je uticala autoritativna Kominterna, koja je u naporima da ostvari svoje strateške i taktičke zamisli na međunarodnom planu težila razbijanju Jugoslavije. Nalazeći svoje ideološko opravdanje u sučeljavanju srpske "ugnjetačke" nacije i ostalih "ugnjetenih" naroda, takva politika je drastičan primer uzmicanja marksističkog učenja o klasnoj podeljenosti svake nacije pred političkim pragmatizmom, koji je, u nastojanju da koristi međunacionalna trvenja, potisnuo u pozadinu klasni internacionalizam. To donekle objašnjava zašto se KPJ nije potrudila da

sopstvenim istraživanjima dođe do prave istine o ekonomskoj prirodi međunacionalnih odnosa. Ocena tih odnosa, koja se svodi na to da je politička hegemonija srpske buržoazije praćena i odgovarajućom ekonomskom dominacijom Srbije, preuzeta je u stvari od separatistički orijentisanih građanskih partija. Ni pre, ni posle rata KPJ nije bila voljna da neposrednim saznanjima utvrdi pravo stanje, niti da ulazi u bilo kakvu raspravu koja bi mogla dovesti u pitanje davno date ocene i zauzete stavove na kojima je istrajala sve do danas. Doslednost je bila utoliko neobičnija što se i bez posebnih studija, elementarnim uvidom u osnovne pokazatelje nivoa razvijenosti u popisnoj 1948. godini moglo ustanoviti da Srbija nije mogla imati ekonomski privilegovan položaj između dva rata. Na zaostajanje u industrijalizaciji je jasno ukazivao naglašeniji agrarni karakter njene privrede. Učešće poljoprivrede je bilo veće, a udeo industrije u formiranju društvenog proizvoda industrije manji nego u jugoslovenskom proseku. KPJ ne samo što na osnovu svih činjenica nije revidirala svoju ocenu, već nije poklonila ni najmanju pažnju radovima naučnih ustanova u kojima je već početkom pedesetih godina dokumentovano utvrđen bitno drugačiji ekonomski položaj Srbije između dva rata. Uporno ponavljanje predratne ocene tokom četiri decenije ukazuje na izuzetno veliku političku i ekonomsku zainteresovanost da se takva pogrešna ocena održi. Njen smisao leži u tome da se srpskom narodu usadi osećanje istorijske krivice ne bi li se time osujetio njegov otpor političkoj i ekonomskoj podređenosti kojoj je stalno izložen.

Na predratnoj oceni zasnovana je i posleratna politika prema privredi Srbije, koja je dovoljno jasno deklarisana u ekspozeu o Prvom petogodišnjem planu. Srbiji je u tom planu neosnovano određen, posle Slovenije, najsporiji tempo industrijalizacije. U praksi je ta politika započela preseljavanjem u druge republike industrijskih pogona za proizvodnju aviona, kamiona i oružja, da bi se nastavila obaveznim otkupom, makazama cena na teret sirovina i poljoprivrednih proizvoda, nižim investicijama po stanovniku od jugoslovenskog proseka i doprinosom za razvoj nerazvijenih područja. No ništa tako ubedljivo ne pokazuje podređen položaj Srbije kao činjenica da ni u jednom ključnom pitanju političkog i privrednog sistema ona nije imala inicijativu. Stoga, položaj Srbije valja posmatrati u sklopu političke i ekonomske dominacije Slovenije i Hrvatske, koje su bile predlagači promena u svim dosadašnjim sistemima.

Slovenija i Hrvatska startovale su sa najvišeg nivoa razvijenosti, a ostvarile su i najbrži razvoj. S poboljšanjem njihovog relativnog položaja jaz između njih i ostalog dela Jugoslavije jako se produbio. Takav tok događaja, koji odstupa od proklamovane politike ravnomernog razvoja, ne bi bio moguć da privredni sistem nije bio pristrasan, da te dve republike nisu bile u položaju da nemetnu rešenja koja odgovaraju njihovim ekonomskim interesima. Prerađivačke delatnosti, koje relativno više učestvuju u njihovoj privrednoj strukturi, uživale su tokom čitavog posleratnog perioda povoljnije uslove privređivanja, na koje su snažno uticali paritet i režim cena, kao i carinska zaštita. Veći prostor dat tržištu u šezdesetim godinama pogodovao je više razvijenim područjima. Suspenziju Petogodišnjeg plana 1961-1965. godine, koji je težište stavio na razvoj proizvodnje sirovina i energije, valja tumačiti kao izbegavanje republika da ulažu u nerazvijena područja koja su relativno bogata prirodnim izvorima. Razvoj Jugoslavije iz tog vremena zasnivao se više na sastavu činilaca proizvodnje dveju razvijenih republika nego ostalog dela zemlje. Zbog toga radna snaga nije dobila adekvatno mesto u razvojnoj orijentaciji, čime su bili pogođeni Srbija i nerazvijena područja.

Ekonomska podređenost Srbije ne da se u potpunosti shvatiti bez njenog politički inferiornog položaja koji je odredio i sve odnose. Za KPJ ekonomska hegemonija srpskog naroda između dva rata nije bila sporna, nezavisno od toga što je industrijalizacija Srbije bila sporija od

jugoslovenskog proseka. Na toj ideološkoj platformi formirala su se mišljenja i ponašanja, što je presudno uticalo na kasnija politička zbivanja i međunacionalne odnose. Slovenci i Hrvati su pre rata stvorili svoje nacionalne komunističke partije, a zadobili su i odlučujući uticaj na CK KPJ. Njihovi politički lideri postali su arbitri u svim političkim pitanjima tokom i posle rata. Ove dve susedne republike delile su sličnu istorijsku sudbinu, imale su istu religiju i težnju za što većom samostalnošću, a kao najrazvijenije, i zajedničke ekonomske interese, što su bili dovoljni razlozi za trajnu koaliciju u nastojanju da ostvare političku dominaciju. Tu koaliciju je učvrstila dugogodišnja saradnja Tita i Kardelja, dve najistaknutije političke ličnosti posleratne Jugoslavije, koje su uživale neprikosnoven autoritet u centrima moći. Kadrovski monopol im je dopuštao da bitno utiču na sastav političkog vrha Jugoslavije i svih republika i pokrajina. Svima je poznat izuzetno veliki doprinos Edvarda Kardelja u pripremanju i donošenju odluka AVNOJ-a i svih posleratnih ustava. On je bio u položaju da u tremelje društvenog uređenja ugrađuje i lične stavove, koji realno nisu mogli biti predmet osporavanja. Odlučnost kojom se Slovenija i Hrvatska danas suprostavljaju svakoj ustavnoj promeni pokazuje koliko im Ustav od 1974. godine odgovara. Pogledi na društveno uređenje nisu imali nikakvih izgleda da budu prihvaćeni ukoliko su bili drugačiji od shvatanja dvaju političkih autorireta, a nije se moglo učiniti ništa ni posle njihove smrti, budući da je ustav mogućnošću veta osiguran od bilo kakvih promena. Imajući sve to u vidu, ne može biti sporno da su Slovenija i Hrvatska utemeljile političku i ekonomsku dominaciju, kojom ostvaruju svoje nacionalne programe i ekonomske aspiracije.

U takvim uslovima a pod stalnim optužbama da je "ugnjetački", "unitaristički", "centralistički", "pandurski", srpski narod nije mogao postići ravnopravnost u Jugoslaviji, za čije je stvaranje podneo najveće žrtve. Revanšistička politika prema Srbima započela je pre rata time što se smatralo da Komunistička partija i nije potrebna "ugnjetačkoj" naciji. U CK KPJ Srbi su bili relativno malo zastupljeni, a neki od njih su se, valjda zato da bi se održali, deklarisali kao pripadnici drugih nacija. Srbija tokom rata nije bila u položaju da ravnopravno učestvuje u donošenju odluka koje su prejudicirale buduće međunacionalne odnose i društveno uređenje Jugoslavije. Antifašističko veće Srbije osnovano je u drugoj polovini 1944. godine, kasnije nego u drugim republikama, a Komunistička partija Srbije tek po završetku rata. Za drugo zasedanje AVNOJ-a većnici su birani iz srpskih vojnih jedinica i članova Vrhovnog štaba koji su se zatekli na teritoriji Bosne i Hercegovine, za razliku od većnika nekih drugih republika, koji su došli na zasedanje sa svoje teritorije i koji su iza sebe imali nacionalne političke organizacije sa izgrađenim stavovima i programima.

Ove istorijske činjenice ukazuju da tokom rata Srbija nije bila formalno, pogotovu ne suštinski u ravnopravnom položaju kada su donošene odluke od dalekosežnog značaja za buduće državno uređenje. To ne znači da se Srbi ne bi dobrovoljno odlučili za federalizam kao najpogodnije uređenje za višenacionalnu zajednicu, već se ima u vidu da su se oni bez prethodnih priprema i podrške svojih političkih organizacija našli u položaju da u ratnim uslovima prihvate rešenja koja su otvarala široke mogućnosti za njihovo razbijanje. Položaj Srba morao je biti blagovremeno razmotren i regulisan sa stanovišta njihovog nacionalnog integriteta i nesmetanog kulturnog razvoja, a ne da to izuzetno pitanje ostane otvoreno za rešenja koja pogađaju vitalne interese srpskog naroda.

Ozbiljnost društvenih i ekonomskih posledica koje u posleratnom periodu iz ovakvih odnosa proizlaze zahteva da se bez odlaganja prestane sa zloupotrebom teze o ugnjetačkoj i ugnjetenim nacijama koja je Srbiju dovela u nezavidan ekonomski položaj. Oslobođenje Srbije od doprinosa Fondu federacije, ne bi li time ojačala akumulativnu sposobnost i ubrzala privredni razvoj, bilo je prilika da se nagovesti kraj takve politike. Očekivalo se da će politički

predstavnici Srbije izaći sa ovim logičnim i opravdanim zahtevom i da će na njegovom prihvatanju do kraja ustrajati. Utoliko je bilo veće iznenađenje kad su oni pristali na plaćanje pune stope uz prihvatanje utešnog i potpuno neizvesnog obećanja da će doprinos biti materijalno kompenziran na drugoj strani.

Ovaj ishod je u suprotnosti sa nalazima o ekonomskom zaostajanju Srbije, a istovremeno je istorijski neodgovoran čin prema sopstvenom narodu. Kapitulacija političkih predstavnika Srbije navodi na mnoga razmišljanja, pre svega o njihovom pravu da takav korak učine. Postavlja se pitanje ko je ovlašćen da prihvati odluku kojom se privredi Srbije izriče presuda o dugoročnom zaostajanju u budućnosti sa neizbežnim političkim posledicama. Reč je o ogromnim sredstvima neophodnim za pokretanje privrednog razvoja Srbije i rešavanje egzistencijalnog pitanja velikog broja mladih ljudi bez posla, većeg nego u bilo kojoj drugoj republici. Bez referenduma srpskog naroda, jedino ovlašćenog da kroji sebi sudbinu, niko ne bi smeo uzurpirati pravo da se iza zatvorenih vrata dogovara, odlučuje i pristaje da ekonomskom razvoju tog naroda postavlja ozbiljna ograničenja.

Srbija je mirne savesti i sa osećanjem da je uveliko ispunila svoj dug solidarnosti mogla postaviti zahtev da se oslobodi doprinosa Fondu. Istinske žrtve za razvoj tri nerazvijene republike i SAP Kosovo podnela je samo ona, plaćajući pomoć drugima sopstvenim zaostajanjem. Sa tri razvijena područja to nije bio slučaj. Primena stope doprinosa proporcionalno društvenom proizvodu nije se držala osnovnog pravila da se obaveze odmeravaju prema ekonomskoj snazi obveznika. Proporcionalna stopa poštedela je Sloveniju, Hrvatsku i Vojvodinu progresivnog doprinosa, što im je omogućilo ne samo da se normalno razvijaju, već i da poboljšaju svoj relativni položaj prema jugoslovenskom proseku. Za Srbiju su, međutim, takve stope predstavljale ogromno opterećenje. Njena privreda je izdavala polovinu neto akumulacije za nerazvijena područja, zbog čega se sasvim približila privredama nerazvijenih republika.

I pored toga što je svojim doprinosom pomogla razvoj nerazvijenih područja i olakšala teret razvijenima, Srbija za svoje zaostajanje ne nailazi na razumevanje ni jednih ni drugih. Obostrani interes upućuje dva tipa područja na koaliciju radi održanja postojećeg stanja u kome zadovoljava svoje interese na račun Srbije. Antisrpska koalicija nastupila je u slučaju stope doprinosa otvorenije i sa manje političkog takta nego bilo kada ranije. S neprikrivenim pritiskom Srbiji je nametnuto da prihvati stopu doprinosa u celini. Ovaj pritisak važan je i kao znak da već tradicionalna diskriminacija Srbije nije oslabila, ako se čak nije povećala.

Imajući u vidu šta se sve događalo u posleratnom periodu, takav pritisak ne predstavlja ništa novo. Nov bi mogao biti odlučan otpor Srbije tom pritisku. Na žalost, to se nije dogodilo. Otpora je bilo više nego ranije, ali ipak sasvim nedovoljno. Srpski rukovodioci nisu iskoristili ni sva pravna sredstva, kao što je mogućnost upotrebe veta, koje im jedino preostaje u situaciji kada se nađu usamljeni sa svojim opravdanim zahtevima, a izgleda nisu ni pomišljali na odgovarajući odgovor koji podrazumeva i otvaranje političke krize ako se drugačije ne može. Političari Srbije su se pokazali nespremnim za istorijski zadatak koji im je nametnula izuzetno teška konstelacija odnosa u jugoslovenskoj zajednici. Istorijski trenutak je od njih zahtevao da odlučno stave do znanja da je došao kraj posleratnoj praksi smenjivanja političara koji su postavljali pitanje ravnopravnosti Srbije, prakse diskriminacije ekonomista, sociologa, filozofa i književnika iz Srbije koji su blagovremeno ukazivali na društveno maligne pojave i upozoravali na posledice pogrešnih rešenja, kao i prakse udaljavanja sposobnih privrednika kojim se razoružavala privreda Srbije u pojačanoj konkurenciji na tržištu.

7. Odnos prema ekonomskom zaostajanju Srbije pokazuje da revanšistička politika prema njoj s vremenom nije slabila. Naprotiv, hranjena sopstvenim uspehom sve više je jačala da bi se konačno izrazila i u genocidu. Politički je neodrživa diskriminacija građana Srbije kojima su zbog paritetne zastupljenosti republika manje nego drugima dostupna mesta saveznih funkcionera i delegata u Saveznoj skupštini, a glas glasača iz Srbije vredi manje od onoga iz bilo koje druge republike ili pokrajine. U toj svetlosti Jugoslavija se ne prikazuje kao zajednica ravnopravnih građana ili ravnopravnih naroda i narodnosti, nego kao zajednica osam ravnopravnih teritorija. Ipak ni ova ravnopravnost ne važi za Srbiju zbog njenog posebnog pravno-političkog položaja, koji odražava težnje da se srpski narod drži pod stalnom kontrolom. Ideja vodilja takve politike bila je "slaba Srbija, jaka Jugoslavija", koja je napredovala u uticajno mišljenje: ako bi se Srbima kao najbrojnijoj naciji dozvolio brz ekonomski razvoj, to bi predstavljalo opasnost za ostale nacije. Otuda korišćenje svih mogućnosti da se njenom privrednom razvoju i političkoj konsolidaciji postave što veća ograničenja. Jedno od takvih, veoma aktuelnih ograničenja jeste sadašnji nedefinisan i pun unutrašnjih konflikata ustavni položaj Srbije.

Ustavom od 1974. godine Srbija je faktički podijeljena na tri dela. Autonomne pokrajine su u svemu izjednačene sa republikama, sem što nisu definisane kao država i što nemaju isti broj predstavnika u pojedinim organima federacije. Ovaj nedostatak one nadoknađuju time što se preko zajedničke republičke skupštine mogu mešati u unutrašnje odnose Uže Srbije, dok su njihove skupštine potpuno autonomne. Političko-pravni položaj Uže Srbije je sasvim neodređen, to nije ni republika ni pokrajina. Odnosi u Republici Srbiji su konfuzni. Izvršno veće koje je organ republičke Skupštine u stvari je Izvršno veće Uže Srbije. To nije jedina nelogičnost u razgraničavanju nadležnosti. Preširoka i insitucionalno čvrsto utemeljena autonomna pokrajina stvara dve nove raseline u srpskom narodu. Istina je da su autonomaške i separatističke snage insistirale na proširenju autonomije, ali bi to teško ostvarile da nisu dobile moralnu i političku podršku od republika u kojima separatističke tendencije nisu iščezle.

Proširenje autonomije obrazlagano je uveravanjem da će se postići veća ravnopravnost između nacija i bolje obavljanje javnih poslova. Događaji na Kosovu krajem šezdesetih godina bili su opomena šta se sve može dogoditi ukoliko se autonomija poveća. Razloga za veću autonomiju Vojvodine pogotovu nije bilo. To proširenje dalo je silnog podstreka birokratskom autonomaštvu, ozbiljnim pojavama separatizma koga ranije nije bilo, zatvaranje privrede, političkom voluntarizmu. Porastao je uticaj onih van pokrajina i u Vojvodini koji širenjem dezinformacija nastoje da srpski narod podele na "Srbijance" i "prečanske Srbe". Pokrajine su uz svesrdnu pomoć drugih postale "konstitutivni elemenat federacije", što im je dalo povoda da se osećaju i ponašaju kao federalne jedinice, zanemarujući činjenicu da su sastavni deo Republike Srbije. I ovom prilikom ravnoteža u dualizmu ovakve vrste nije se mogla održati. Sadašnje ponašanje pokrajina pokazuje da su u praksi potpuno nadvladale separatističko-autonomaške snage. Republici Srbiji je onemogućeno da u vitalnim pitanjima nastupa jedinstveno u interesu naroda kome pripada.

Splet nerešenih odnosa u Republici Srbiji logično proizlazi iz njenog ustavnog položaja i izbora separatističkih i autonomaških kadrova, koji su upravo zbog takve orijentacije uživali blagonaklonost onih koji su držali kadrovski monopol u Jugoslaviji. Bez odgovarajuće protivteže u koordinaciji, regionalizacija se po pravilu pretvara u provincijalnu uskogrudost i slepilo za šire nacionalne interese.

Oni koji su svesrdno pomogli da se klice unutrašnjih sukoba usade u ustave danas se javljaju

kao arbitri - izmiritelji koji po dobro poznatoj simetriji jednakih krivica dele lekcije i Užoj Srbiji i pokrajinama, sugerišući da se rešenja traže u doslednoj primeni tih istih ustava. Na taj način jednom zamršena situacija ostaće kakva je bila, a Srbija će i dalje trošiti svoju društvenu energiju u prevazilaženju konflikata bez izgleda da u tome potpuno uspe. To se valjda i htelo sa proširenjem autonomija pokrajina, pogotovu što održavanje konfliktnih situacija u Srbiji daje mogućnost drugima da se mešaju u njene unutrašnje odnose i na taj način produže dominaciju nad njom. Posle izvršene federalizacije SKJ takvo mešanje u unutrašnje odnose jedne republike moguće je jedino u Srbiji.

Odnosi između Srbije i pokrajina ne mogu se svesti jedino, a ni pretežno na formalno-pravna tumačenja dva ustava. Reč je prvenstveno o srpskom narodu i njegovoj državi. Nacija koja je posle duge i krvave borbe ponovo došla do svoje države, koja se sama izborila i za građansku demokratiju, i koja je u poslednja dva rata izgubila 2,5 miliona sunarodnika doživela je da joj jedna aparatski sastavljena partijska komisija utvrdi da posle četiri decenije u novoj Jugoslaviji jedino ona nema svoju državu. Gori istorijski poraz u miru ne da se zamisliti.

8. Izgon srpskog naroda sa Kosova je spektakularno svedočanstvo njegovog istorijskog poraza. Srpskom narodu je u proleće 1981. godine objavljen jedan odista specijalan, ali otvoren i totalan rat pripreman u raznim razdobljima administrativnih, političkih i državnopravnih promena. Vodjen veštom primenom raznih metoda i taktika, s podeljenim ulogama, uz aktivnu, a ne samo pasivnu i ne mnogo prikrivanu podršku pojedinih političkih centara u zemlji - pogubniji i od one koja je dolazila iz susedstva - taj otvoreni rat, kome se još uvek gleda pravo u oči i koji se ne naziva svojim pravim imenom, odvija se skoro pet godina. On, dakle, traje mnogo duže nego čitav oslobodilački rat u ovoj zemlji, od aprila 1941. do 9. maja 1945. godine. Balistička pobuna na Kosovu i Metohiji pred sam kraj rata, dignuta uz sadejstvo nacističkih jedinica, bila je 1944-45. vojnički razbijena, ali pokazuje se, ne i politički pobeđena. Njen sadašnji vid, prerušen u nov sadržaj, uspešnije se razvija i približava pobedničkom ishodu. Pravi obračun sa neofašističkom agresijom je izostao; sve do sada preduzimane mere samo su uklonile s ulica ispoljavanje te agresije, a u stvari su jačale njene rasistički pobuđene, neopozive ciljeve, koje treba postići po svaku cenu i svim sredstvima. Čak i smišljeno drastične kazne mladim prestupnicima izricane su da izazivaju i produbljuju međunacionalne mržnje.

Pet godina dugog albanskog rata na Kosovu uverile su njegove predvodnike i pobornike da su jači nego što su i mislili, da uživaju podršku po raznim centrima moći u samoj zemlji neuporedivo veću nego kosovski Srbi od Republike Srbije, ili ova Republika od ostalih u Jugoslaviji. Agresija je u toj meri ohrabrena da se i najzvaničniji predstavnici Pokrajine, kao i njeni naučnici ponašaju ne samo arogantno, već i cinično, proglašavajući istine za klevete, a ucene za svoja zakinuta prava. Organizovane političke snage naše zemlje, koje su izvršile revoluciju u gotovo nemogućim uslovima, pod najmoćnijim neprijateljem u čitavom ovom veku - odjednom se pokazuju ne samo neefikasnim, neslobodnim, već gotovo i nezainteresovanim da se na otvoreni rat odgovori kako jedino i mora: odlučnom odbranom svog naroda i svoje teritorije. A kad se agresija porazi, da se politički obračuni ne vrše više hapšenjima, "diferencijacijama", lažnim lojalnostima, već odistinskom revolucionarnom borbom, otvorenim sučeljavanjima, sa pravom slobodnog izražavanja, pa i demonstriranja suprotnih mišljenja.

Fizički, politički, pravni, kulturni genocid nad srpskim stanovništvom Kosova i Metohije najteži je poraz u oslobodilačkim borbama što ih je vodila Srbija od Orašca 1804. do ustanka 1941. godine. Odgovornost za taj poraz pada, pre svega, na još uvek živo kominternovsko

nasleđe u nacionalnoj politici Komunističke partije Jugoslavije i sledbeništvo srpskih komunista toj politici, na preskupe ideološke i političke zablude, neznanja, nedoraslosti, ili već okorele oportunizme generacija srpskih političara posle ovog rata, uvek defanzivnih i uvek u većoj brizi šta drugi misle o njima i njihovim bojažljivim "postavljanjima" položaja Srbije, nego o objektivnim činjenicama koje uslovljavaju budućnost naroda kojim rukovode.

Ravnopravni nacionalni odnosi, za koje su i na Kosovu i Metohiji najviše ratovali upravo srpski borci - jednom vrlo određenom politikom, "razvojno" sprovođenom, sa isplaniranim postupcima i jasnim ciljem - albanski nacionalisti u političkom rukovodstvu Kosova počeli su da preokreću u njihovu suprotnost. Autonomna oblast u pogodnom trenutku dobija rang autonomne pokrajine, zatim i status "konstitutivnog dela federacije"- sa većim prerogativima od ostatka Republike kojoj samo formalno pripada. Dalji korak "eskalacije", koji se javio kao i albanizacija Kosova i Metohije pripreman je, dakle, najlegalnije. Isto tako i unifikacija književnog jezika, nacionalnog imena, zastave, udžbenika - prema instrukcijama iz Tirane - bila je sasvim otvorena, kao i sama granica između dve državne teritorije, uostalom. Zavere, koje se obično tajno kuju, na Kosovu su se stvarale ne samo očevidno, već i demonstrativno. Mnogima su zato masovni neredi 1981. godine više izgledali kao istrčljivost, nego kao kakva nova pojava, opasna i po čitavu zemlju, kao što se kasnije svaka istina o progonu Srba na Kosovu smatrala "kopanjem po crijevima Albanaca", a pisanje "beogradske štampe" o zbivanjima na licu mjesta, uzimalo gotovo za veću krivicu od počinjenih paljevina, ubijanja, silovanja, skrnavljenja - mnogih do danas politički i krivično neidentifikovanih.

Posebnu težinu ima odnos odgovornih činilaca i vlasti na Kosovu prema nasilju čija je žrtva srpski narod. Prećutkivanjem i zataškavanjem zločina, izbegavanjem da se odmah kaže sva istina, zavlačenjem istrage i sudskog postupka, ohrabruje se sitni i krupni teror, ujedno se stvara lažna, ulepšana slika o prilikama na Kosovu. Pored toga, trajna je težnja da se za nasilje nad Srbima nađe politički alibi u tobožnjoj uzajamnosti mržnje, netrpeljivosti i revanšizma, a u poslednje vreme sve češće i u izmišljenom dejstvu "spoljašnjeg" neprijatelja - van pokrajine, srpskog nacionalizma „iz Beograda“. Slučaj Martinović je značajan ne samo zbog naročitog, neviđenog nasilja, koje podseća na najmračnija vremena turskog nabijanja na kolac, nego i zbog upornog odbijanja da se u redovnom sudskom postupku ustanovi i prizna istina. Umesto da bude povod za potvrdu vrhovne vrednosti zakona i ljudskih prava, taj slučaj je na Kosovu shvaćen kao prilika da se istakne suverenost pokrajine, koju ona ni po Ustavu nema te da se SR Srbiji nametne princip "nemešanja u unutrašnje poslove" pokrajine, kao da se radi o međudržavnom, međunarodnom odnosu.

Srbi na Kosovu i Metohiji imaju ne samo svoju prošlost, oličenu u dragocenim kulturnoistorijskim spomenicima, već i živo prisustvo svojih duhovnih, kulturnih, moralnih vrednosti: imaju matičnu zemlju svog istorijskog postojanja. Nasilja koja su kroz vekove proređivala srpsko stanovništvo Kosova i Metohije - u ovom, našem vremenu, dobijaju svoju neumoljivu završnicu. Iseljavanje Srba sa Kosova i Metohije u Socijalističkoj Jugoslaviji po svome obimu i karakteru prevazilazi sve ranije etape ovog velikog izgona srpskog naroda. Jovan Cvijić je u svoje vreme procenjivao da je u svim seobama, od one velike pod Arsenijem Čarnojevićem 1690. do prvih godina našeg veka, izgnano preko 500.000 Srba; od toga broja između 1876. i 1912. godine oko 150.000 Srba moralo je napustiti svoja ognjišta pod surovim terorom lokalnog i povlašćenog albanskog bašibozuka. U toku poslednjeg rata, proterano je preko 60.000 srpskih kolonista i starinaca, ali je posle rata ovaj talas iseljavanja doživeo pravu plimu: za poslednjih dvadesetak godina Kosovo i Metohiju napustilo je oko 200.000 Srba. Ostatak srpskog naroda ne samo što stalno i nesmanjenim tempom napušta svoju zemlju, nego se, prema svim saznanjima, gonjen zulumom i fizičkim, moralnim i psihološkim terorom,

preprema za svoj konačan egzodus. Za manje od desetak sledećih godina, ako se stvari bitno ne promene, Srba na Kosovu više neće biti, a "etnički čisto" Kosovo, taj nedvosmisleno iskazani cilj velikoalbanskih rasista, utemeljen još u programima i akcijama Prizrenske lige 1878-81, biće u potpunosti ostvaren.

Peticija 2016 Srba iz Kosova Polja, podneta Saveznoj skupštini i drugim organima u zemlji, zakonita je posledica ovog stanja. Nikakvim se forumskim ocenama ne može srpskom narodu osporiti pravo da se od nasilja i uništenja štiti svim zakonskim sredstvima. Ako tu zaštitu ne može ostvariti u Pokrajini, narod je može i mora tražiti u Republici i Federaciji. Izraz je građanske svesti o tome pravu i poseta građana Pokrajine Saveznoj skupštini. Samo se sa jednog autonomaško-separatističkog i šovinističkog stanovišta ovi koraci građana mogu osuđivati kao neprihvatljivi i smatrati kao neprijateljski.

Današnja sudbina Kosova nije više "složena", niti se i dalje može svoditi na prazna samoocenjivanja, izuvijane, nečitljive rezolucije, uopštene platforme – već je, jednostavno, pitanje jugoslovenskih konsekvenci! Između pokrajinske segregacije koja postaje sve isključivija i saveznih arbitraža koje samo parališu svaku pravu, često i neodložnu meru - splet nerešenih situacija zatvara se u krug nerešivih. Sudbina Kosova ostaje životno pitanje čitavog srpskog naroda. Ako ono ne bude rešeno jednim pravim ishodom nametnutog rata, ako se ne uspostavi istinska bezbednost i nedvosmislena ravnopravnost za sve narode koji žive na Kosovu i Metohiji, ako se ne stvore objektivni i trajni uslovi za povratak iseljenog naroda - taj deo Republike Srbije i Jugoslavije postaće i evropsko pitanje, sa najtežim, nedoglednim posledicama. Kosovo predstavlja jednu od najvažnijih tačaka unutrašnjeg Balkana. U skladu je sa etničkim profilom balkanskog poluostrva etnička izmešanost na mnogim balkanskim terenima, i zahtev za etnički čistim Kosovom, koji se sprovodi u delo, ne samo da je direktna i teška pretnja svim narodima koji su se tamo našli u manjini, nego će, ako se bude ostvario, započeti talas ekspanzije predstavljati realnu i svakodnevnu pretnju svim narodima u Jugoslaviji.

Kosovo nije jedino područje u kome je srpski narod pod pritiskom diskriminacije. Apsolutno, a ne samo relativno, opadanje broja Srba u Hrvatskoj dovoljan je dokaz za ovu tvrdnju. Prema popisu iz 1948. u Hrvatskoj je bilo 543.795 Srba, ili 14,48%. Po popisu iz 1981. godine njihov broj se smanjio na 531.502, što je od ukupnog broja stanovnika u Hrvatskoj iznosilo 11,5%. Za 33 mirnodopske godine broj Srba u Hrvatskoj je opao čak i u odnosu na ono posleratno vreme, kada je izvršen prvi popis i kada su posledice rata po broj srpskih stanovnika bile dobro poznate.

Lika, Kordun i Banija ostali su najnerazvijenija područja u Hrvatskoj, što je silno podstaklo emigraciju Srba u Srbiju, kao i seobe u druge krajeve Hrvatske, gde su Srbi, kao došljačka, manjinska i društveno inferiorna grupa, veoma podložni asimilaciji. Uostalom, i inače je srpski narod u Hrvatskoj izložen rafiniranoj i delotvornoj asimilacionoj politici. Sastavni deo politike je zabrana svih srpskih udruženja i kulturnih ustanova u Hrvatskoj, koja su imala bogatu tradiciju iz vremena Austro-Ugarske i međuratne Jugoslavije, zatim nametanja službenog jezika koji nosi ime drugog naroda (hrvatskog) oličavajući time nacionalnu neravnopravnost. Taj je jezik ustavnom odredbom učinjen obaveznim i za Srbe u Hrvatskoj, a nacionalistički nastrojeni hrvatski jezikoslovci sistematskom i odlično organizovanom akcijom sve ga više udaljavaju od jezika u ostalim republikama srpskohrvatskog jezičkog područja, što doprinosi slabljenu veza Srba u Hrvatskoj sa ostalim Srbima. Ovakav učinak spremno se plaća kidanjem jezičkog kontinuiteta kod samih Hrvata i ukljanjanjem međunarodnih termina dragocenih za komunikaciju sa drugim kulturama; naročito u oblasti

nauke i tehnike. No srpski narod u Hrvatskoj nije samo kulturno odsečen od matice, već matica nema mogućnosti da se o njegovoj sudbini, o ekomskom i kulturnom položaju obavesti ni približno onoliko koliko neke nacije u Jugoslaviji imaju veze sa svojim sunarodnicima u drugim zemljama. Integritet srpskog naroda i njegove kulture u čitavoj Jugoslaviji postavlja se kao sudbinsko pitanje njegovog opstanka i razvoja.

U opštu sliku prilika uklapa se i sudbina srpskih ustanova nastalih u ratu i neposredno posle rata. U narodnooslobodilačkoj borbi i neposredno po njenom okončanju nacionalni život Srba u Hrvatskoj intenzivno se razvijao u njihovim posebnim političkim, kulturnim i obrazovnim institucijama. Tako je načelnom odlukom Izvršnog odbora ZAVNOH-a od 10. novembra 1943. najpre osnovan, a 12. januara 1944. u oslobođenom Otočcu i konstituisan Srpski klub vijećnika ZAVNOH-a kao nacionalno i političko vođstvo srpskog naroda u Hrvatskoj. Po okončanju rata, a na inicijativu Srpskog kluba, 30. septembra 1945. u Zagrebu je održan Prvi kongres Srba u Hrvatskoj, na kojem je preko 30.000 učesnika obrazovalo Glavni odbor Srba u Hrvatskoj kao "široku političku organizaciju jedinstvenog srpskog naroda u Hrvatskoj", u sastavu Narodnog fronta. Uz neposredno angažovanje ovih političkih tela Srbi su potom osnovali svoje kulturne ustanove i počeli raditi na obezbeđivanju nacionalne prosvete. Tako je 22. oktobra 1944. na ruševinama glinske crkve, u kojoj su izvršeni strahoviti ustaški pokolji, osnovano Srpsko pevačko društvo "Obilić", a nepun mesec kasnije, 18. novembra, ponovo u Glini, obrazovano Srpsko kulturno-prosvetno društvo "Prosvjeta". Uz "Prosvjetu", u čijim okvirima se razvijala i izdavačka delatnost sa sopstvenom štamparijom, 4. januara 1948. godine osnovani su u Zagrebu Centralna srpska biblioteka i Muzej Srba u Hrvatskoj. Uz sve to, od 10. septembra 1943. pa dalje, NOP se srpskom narodu u Hrvatskoj obraćao posebnim glasilom, štampanim ćirilicom, koje se zvalo "Srpska riječ". U posleratnim godinama "Srpska riječ" je promenila naziv i tako postala "Prosvjeta". Već tokom 1944/45. školske godine NOP je srpskoj deci u Hrvatskoj obezbedio ćirilički bukvar, a Predsedništvo ZAVNOH-a je svojom odlukom 18. jula 1944. garantovalo ćirilici punu ravnopravnost sa latinicom i istovremeno prvenstvo u školama sa srpskom većinom na području Hrvatske.

Sve je ovo za srpski narod u Hrvatskoj imalo veći i dublji značaj od običnog priznanja za njegovu odluku u NOB-u. Posebnim proglasom "Srpskom narodu u Hrvatskoj" od 12. januara 1944. godine Srpski klub vijećnika ZAVNOH-a obrazložio je sopstvenu pojavu kao "znak ravnopravnosti Srba i Hrvata" i "garanciju da će interesi srpskog naroda biti pravilno zastupani u slobodnoj Hrvatskoj". Glavni odbor Srba u Hrvatskoj prilikom osnivanja označen je kao "politička organizacija jedinstvenog srpskog naroda u Hrvatskoj", čiji je zadatak da omogući "razvijanje slobode misli", i kao "dovoljna garancija da će Srbi u Hrvatskoj i dalje uživati blagodeti ravnopravnog naroda". Sami Srbi su sve svoje krvlju stečene tekovine osećali kao "vidna obilježja ravnopravnosti srpskog i hrvatskog naroda u Hrvatskoj".

Takvo je stanje bilo u vreme rata i neposredno posle rata, a potom, sve se izmenilo. Nije poznato da su Srbi bilo kada ocenili da im je neka od ovih ustanova nepotrebna, da je treba ukinuti, ili zameniti nekom drugačijom koja bi više odgovarala duhu vremena. Ipak, sve te ustanove redom su ukidane tokom pedesetih godina odlukama nadležnih republičkih organa Hrvatske. Poslednje u nizu ukinuto je Srpsko kulturno društvo "Prosvjeta" odlukom RSUP-a Hrvatske od 23. maja 1980. godine. U pravdanju tog svršenog čina angažovala se Republička konferencija SSRNH. Zaključci njenog savetovanja, održanog 2. oktobra 1980. godine, govore o radikalnom zaokretu u odnosu na ratno i posleratno vreme.

Ti zaključci u suštini ne ostavljaju mesta bilo kakvim zahtevima za osnivanje posebnih ustanova srpskog naroda u Hrvatskoj: „briga za kompleks pitanja kulture, istorije, života i

stvaralaštva hrvatske ili srpske nacije u SRH ne može biti prepuštena nikakvim posebnim nacionalnim društvima ili organizacijama“. Takav stav obrazložen je sledećim tumačenjem: „Dok je opravdano da naše narodnosti samostalno razvijaju kulturne ustanove i klubove, nije opravdano da takve institucije otvaraju pripadnici naroda i to bilo gde u Jugoslaviji, a posebno ne Srbi u Hrvatskoj ili Hrvati u Hrvatskoj“. Na kraju je rečeno ovo: „Treba se boriti da Srbi u Hrvatskoj ne budu prećutkivani kao narod, da ih se kao u nekim udžbenicima ne naziva maltene došljacima. Zajednička nam je historija, kultura i jezik, a i specifičnosti treba uvažavati“. Na savetovanju se čulo i to da treba raditi na tome da se u Hrvatskoj više uči ćirilica.

Ovakvim stavom Republičke konferencije SSRNH, protiv kojeg nije ustalo nijedno političko telo u Hrvatskoj, a ni van nje, definitivno i javno prestali su da postoje svi vidovi nacionalnog života srpskog naroda u Hrvatskoj koji su stečeni tokom duge istorije i u NOB-u. Radikalno su revidirani pogledi na međunacionalne odnose koje je formulisao NOP, a dovedene su u pitanje i ustavne garancije nacionalnih prava i sloboda, kao i prava građana. Praktično značenje izjava: „moramo brinuti“, „treba se boriti“, „više treba učiti ćirilicu“ itd. može se procenjivati samo u njihovom suočenju sa stvarnom jezičkom politikom koja se vodi u SRH. Ostrašćena revnost kojoj je cilj konstituisanje zasebnog hrvatskog jezika što se izgrađuje u protivstavu prema svakoj ideji o zajedničkom jeziku Hrvata i Srba ne ostavlja dugoročno mnogo izgleda srpskom narodu u Hrvatskoj da očuva svoj nacionalni identitet.

Izuzimajući period postojanja NDH, Srbi u Hrvatskoj nikada u prošlosti nisu bili toliko ugroženi koliko su danas. Rešenje njihovog nacionalnog položaja nameće se kao prvorazredno političko pitanje. Ukoliko se rešenja ne pronađu, posledice mogu biti višestruko štetne, ne samo po odnose u Hrvatskoj već i po čitavu Jugoslaviju.

Bitnu težinu pitanja položaja srpskog naroda daje okolnost da izvan Srbije, a pogotovo izvan Uže Srbije, živi veoma veliki broj Srba, veći od ukupnog broja pripadnika pojedinih drugih naroda. Prema popisu iz 1981. godine van teritorije SR Srbije živi 24%, odnosno 1,958.000 Srba, što je znatno više nego što je u Jugoslaviji Slovenaca, Albanaca, Makedonaca, uzetih pojedinačno, a skoro isto koliko i Muslimana. Van užeg područja Srbije živi 3,285.000 Srba ili 40,3% ukupnog njihovog broja. U opštem dezintegracionom procesu koji je zahvatio Jugoslaviju, najtežom dezintegracijom pogođeni su Srbi. Sadašnji tok kojim se kreće naše društvo u Jugoslaviji potpuno je obrnut od onog kojim se ono decenijama i vekovima kretalo dok nije stvorilo zajedničku domovinu. Taj proces usmeren je ka potpunom razbijanju nacionalnog jedinstva srpskog naroda. Kao najbolja ilustracija koliko je sve podređeno takvim ciljevima može da posluži današnja Vojvodina sa svojom autonomijom.

Vojvodini je data autonomija između ostalih razloga i zato što je srpski narod u Habzburškoj monarhiji njoj težio već od kraja XVII veka. Srbi u Austriji i kasnijoj Austro-Ugarskoj težili su stvaranju autonomne oblasti (despotovini ili vojvodini koju su, međutim, nazivali Srbijom) stoga da bi, okruženi brojnijim i nadmoćnijim Mađarima i Nemcima, sačuvali svoju nacionalnu individualnost i svoju versko-pravoslavnu pripadnost. Stvaranjem posebne autonomne oblasti na tuđoj državnoj teritoriji Srbi su radili na slabljenju te države, a sve sa ciljem da se u pogodnom momentu što lakše izdvoje i ujedine sa svojom sabraćom južno od Save i Dunava.

Tako je to bilo u prošlosti sa Srpskom vojvodinom, čije stvaranje su u revoluciji 1848/49. godine svojom krvlju pomogli i Srbi iz Srbije. Danas je sve obrnuto. Politički rukovodioci AP Vojvodine ne rade na zbližavanju i spajanju, već na što većem osamostaljivanju i izdvajanju

iz SR Srbije. Ma koliko taj proces bio neprirodan, suprotan istorijskoj logici, on daje očigledne rezultate, moćno doprinoseći dezintegraciji srpskog naroda.

9. Noseći na sebi duže od pola stoleća pečat i opterećenje da je bio tamničar drugim jugoslovenskim narodima, srpski narod nije bio u mogućnosti da oslonac potraži u sopstvenoj istoriji. U mnogim svojim vidovima i sama ta istorija bila je dovedena u pitanje. Demokratska građanska tradicija, za koju se Srbija borila i izborila u devetnaestom veku zbog uskogrudosti i neobjektivnosti zvanične istoriografije ostala je sve donedavno potpuno u senci srpskog socijalističkog pokreta. Time je istorijska slika pravnih, kulturnih i državničkih doprinosa Srbije građanskog društva toliko osiromašena i sužena da tako izobličena nije nikome mogla da posluži kao duhovna i moralna potpora ili kao oslonac za očuvanje i obnovu istorijske samosvesti. Čestiti i hrabri oslobodilački napori bosanskohercegovačkih Srba i čitave jugoslovenske omladine, kojoj je pripadala i Mlada Bosna, doživeli su sličnu sudbinu i pred istorijom bili potisnuti u drugi plan doprinosa klasne ideologije čiji su nosioci i tvorci bili austromarksisti kao osvedočeni protivnici nacionalnih oslobodilačkih pokreta.

Pod dejstvom vladajuće ideologije kulturne tekovine srpskog naroda otuđuju se, prisvajaju ili obezvređuju, zanemaruju ili propadaju, jezik se potiskuje, a ćirilsko pismo postepeno gubi. Oblast književnosti u tom smislu služi kao glavno poprište samovolje i bezakonja. Nijednom drugom jugoslovenskom narodu nije tako grubo osporen kulturni i duhovni integritet kao srpskom narodu. Nijedno književno i umetničko nasleđe nije toliko razrovano, ispreturano i poharano kao srpsko nasleđe. Politička merila vladajuće ideologije nameću se srpskoj kulturi kao vrednija i jača od naučnih i istorijskih. Dok se slovenačka, hrvatska, makedonska i crnogorska kultura i književnost danas integrišu, srpska se jedina sistematski dezintegriše. Ideološki je legitimno i samoupravno da se slobodno vrši podvajanje i rasturanje srpske književnosti na vojvođanske, crnogorske ili bosansko-hercegovačke pisce. Od srpske književnosti otkidaju se njeni najbolji pisci i najznačajnija dela da bi se veštački ustanovile nove regionalne književnosti. Prisvajanje i rasparčavanje srpskog kulturnog nasleđa ide tako daleko da se u školama uči kako Njegoš nije srpski pisac, da su Laza Kostić i Veljko Petrović vojvođanski, a Petar Kočić i Jovan Dučić bosansko-hercegovački pisci. Koliko juče Meši Selimoviću nije bilo dopušteno da se izjasni kao srpski pisac, a ni sada se ne poštuje njegova volja da se vodi u srpskoj književnsti. Srpska kultura ima više nepodobnih, zabranjenih, prećutanih ili nepoželjnih pisaca i intelektualnih stvaralaca no ijedna druga jugoslovenska književnost, mnogi su šta više i sasvim izbrisani iz književnog sećanja.

Ugledni srpski književnici jedini su na crnim listama svih jugoslovenskih masovnih medija. U obaveznoj školskoj lektiri srpska književnost je teško oštećena jer je mehenički podređena administrativnom merilu republičko-pokrajinskog reciprociteta, a na merilu količine ili vrednosti. U školskim programima nekih republika i pokrajina istorijska prošlost srpskog naroda je ne samo grubo ideološki redukovana, nego i izložena šovinističkim tumačenjima. Na taj način srpska kulturna i duhovna baština se čini manjom no što ona jeste, a srpskom narodu se izmiče važan oslonac moralne i istorijske samosvesti.

Impozantan i odista revolucionarnih razmera kulturni polet prvih posleratnih decenija, izražen i u zasnivanju široke mreže prosvetnih ustanova, od osnovnog obrazovanja do visokog školstva, splasnuo je krajem šezdesetih godina. Stupilo se u fazu stagnacije i sve izraženije regresije, pa je danas naše obrazovanje i vaspitanje sa postojećim školskim i prosvetnim sistemom, vrlo ekstenzivno i primitivno i sa teško nadoknadivim zaostajanjem iza potreba i ciljeva savremenog društva i civilizacije u kojoj živimo. Školski sistem zasnovan na tzv. usmerenom obrazovanju, sa niskim kvalitetom nastave, doživeo je potpun krah. Nekoliko

generacija su duhovno osakaćene i osiromašene; dobili smo hiperprodukciju primitivnih polustručnjaka, nesposobnih da se kvalifikovano uključe u privredu i društvene delatnosti, nepripremljenih za stvaralački intelektualni razvoj. Nema zemlje na svetu koja je svoje obrazovanje sredila razgranatijom pravnom regulativom. Ukupno u Jugoslaviji ima stotinu i deset saveznih, republičkih i pokrajinskih zakona, koji se bave raznim vidovima školstva, i od kojih su mnogi višekratno novelirani, tako da je ponekad potreban istraživački rad da bi se došlo do prečišćenog teksta nekog zakona.

Uprkos tome u Jugoslaviji školstvo nikad nije bilo toliko ekstenzivno, raščinjeno, niskog kvaliteta kao danas. Zakonodavna praksa zakonito stvara osam prosvetnih sistema koji se sve više udaljuju jedan od drugoga i nikakvo dogovaranje o zajedničkim jezgrima ne može da zaustavi takav pravac razvoja koji je zakonom utemeljen. Većanje i dogovoranje o zajedništvu učestalo u poslednje vreme, posle petnaest godina sistematskog razjedinjavanja jugoslovenske zajednice liči na besplodnu utopiju. Potrebno je najpre ukloniti zakone koji dovode do razjedinjavanja da bi se mogla produžiti ona crta zajedništva i jedinstva koja je na ovom prostoru vučena više od stotinu i pedeset godina. U protivnom, mi ćemo stvarati, i stvaramo, generacije koje će sve manje biti Jugosloveni, a u sve većoj meri nezadovoljni nacionalni romantici i samoživi nacionalisti. Zemlja koja nema jedinstven prosvetni sistem ne može računati na to da će u budućnosti biti jedinstvena.

Od vremena humanizma, od XV do XVI veka, traje misao o tome da škola ima da služi ostvarivanju pune životne mere svakog pojedinca, ostvarivanju svih antropoloških mogućnosti koje čovek donosi svojim ulaskom u život. Pogubna je ideja o tome da škola ima da služi samo radu i struci i njima da bude uslovljena. Ona je posledica neprevaziđenih proletkultovskih sedimenata, koji, u krajnjoj crti, vode stvaranju jedne ropske i primitivne svesti. Usmeravanje dečaka i djevojčica od njihove 14 godine ka jednom zanimanju tvorenje je fundamentalne neslobode.

Ideološka bitka protiv „elitizma“ urodila je nesrećnim plodom: mi smo najmanje dve decenije, na svim društvenim područjima i u prosveti, ugađali prosečnosti. Nijedno društvo se ne bori protiv elite znanja i umenja, nauke i novatorstva. Borbom protiv takve elite, mi smo stvorili elitu dobrostojećih pojedinaca koji su kadri da svojoj prosečnoj deci stvore mogućnosti sticanja većih znanja, koje osnovna i srednja škola više ne daje. Materijalni položaj školstva obezvredio je njegov društveni položaj, a odrednica "moralno-političke podobnosti", osobito na Univerzitetu strahovito je podstakla moralni i politički konformizam i karijerizam, pa je Univerzitet, a naročito neki humanistički fakulteti, lišeni najboljih intelektualnih kadrova naše generacije. Ni u jednoj evropskoj zemlji prosveta nije dovedena u ovakav stagnantan materijalni i društveni položaj.

Upravo u vreme kada su se nemilice rasipala sredstva dodatne akumulacije vođena je restriktivna politika prema Univerzitetu, koji je dobijao sve manje sredstava. Deceniju i po fakulteti nisu imali mogućnosti za biranje novih asistenata, tako da najstariji jugoslovenski univerziteti, poglavito beogradski, nikada nisu imali viši starosni prosek nastavno-naučnog kadra. Ono što je u svim zemljama osnovna poluga razvoja u vremenu tehnološko-kumpjuterske revolucije, univerzitet i nauka, u nas je potpuno zapostavljeno. „Reforme“ Univerziteta, najčešće nametane političkom silom, a ne naučnim razlogom (trostepena nastava, „ourizacija“ fakulteta i tome slično) bile su promašene. Naročito je veliku štetu nanelo odvajanje nauke od Univerziteta, stvaranje pregrada, sistematskih i administrativnih, između „institutske“ i „univerzitetske“ nauke: Univerzitet je izgubio laboratorijsku bazu, stvarali su se paralelni programi, nauka se kadrovski razjedinila, onemogućen je normalan

protok naučnih kadrova sa univerziteta u institute i iz instituta na fakultete.

Prema tome: valja menjati školski sistem, prosvetne zakone, modernizovati i humanizovati školske programe, otvarati specijalizovane škole, posebno potpomagati darovite učenike, izmeniti u celini nepovoljan materijalni položaj školstva, obratiti posebnu pažnju na duhovni, a ne samo ideološki profil nastavnika, privući na Univerzitet najjače naučne i intelektualne snage i zakonom ostvariti jedinstvo prosvetnog sistema u SR Srbiji.

U ovom teškom kriznom trenutku moramo već danas početi razmišljati i o sutrašnjici, i XXI veku, iako nam društveno-ekonomske okolnosti nisu naklonjene, stvarati viziju sutrašnjeg sveta u kome će civilizacija biti zasnovana na mikro-elektronici, artificijelnoj intelegenciji, robotici, informatici, veštačkom oplođavanju, manipulaciji genima. Radi svega toga Srpska akademija nauka i umetnosti predlaže da se odmah i bez ikakvih dogmatskih ideoloških opterećenja i „samoupravne“ inercije priđe studioznoj i temeljitoj reorganizaciji društvene, institucionalne osnove naše nauke u pravcu modernizacije i efikasnosti, sa većim materijalnim ulaganjima, većom brigom za naučni podmladak, sa širim slobodama i samostalnošću stvaralačkih ličnosti u kreiranju naučnih i istraživačkih programa. Jednom rečju, potrebno je što pre i sa celoklupnim naučnim potencijalom uključiti se u savremene tokove svetske nauke.

10. Posle dramatičnih međunacionalnih sukoba tokom drugog svetskog rata izgledalo je da je nacionalizam naglo splasnuo, da je bio na putu da potpuno iščezne. Takav utisak se pokazao varljivim. Nije dugo potrajalo, a nacionalizam je započeo svoj uspon, da bi se svakom ustavnom promenom upotpunjavale institucionalne pretpostavke za njegovo bujanje. Nacionalizam je stvaran odozgo, njegovi glavni inicijatori bili su politički ljudi. Osnovni uzrok višedimenzionalne krize leži u idejnom porazu koji je nacionalizam naneo socijalizmu. Dezintegracioni procesi svih vrsta, koji su jugoslovensku zajednicu doveli na rub propasti, zajedno sa raspadanjem sistema vrednosti, posledice su tog poraza.

Njegovi koreni su u ideologiji Kominterne i nacionalnoj politici KPJ pre rata. U tu je politiku ugrađen revanšizam prema srpskom narodu ka „ugnjetačkoj“ naciji koji je imao dalekosežne posledice na međunacionalne odnose, društveno uređenje, privredni sistem, sudbinu moralnih i kulturnih vrednosti posle drugog svetskog rata. Srpskom narodu je nametnuto osećanje istorijske krivice, a jedino on nije rešio nacionalno pitanje, niti je dobio državu kao ostale nacije. Zbog toga je kao prvo i osnovno potrebno da se skine hipoteka istorijske krivice sa srpskog naroda, da se zvanično opovrgne tvrdnja da je on imao ekonomski privilegovan položaj između dva rata, da se ne poriče njegova oslobodilačka istorija i doprinos u stvaranju Jugoslavije.

Uspostavljanje punog nacionalnog i kulturnog integriteta srpskog naroda, nezavisno od toga u kojoj se republici ili pokrajini nalazio, njegovo je istorijsko i demokratsko pravo. Sticanje ravnopravnosti i samostalan razvoj za srpski narod imaju dublji istorijski smisao. Za manje od pedeset godina, u dvema uzastopnim generacijama, dva puta izložen fizičkom uništenju, prinudnoj asimilaciji, pokrštavanju, kulturnom genocidu, ideološkoj indoktrinaciji, obezvređivanju i odricanju od sopstvene tradicije pod nametnutim kompleksom krivice, intelektualno i politički razoružavan, srpski narod je bio izložen preteškim iskušenjima da to ne bi ostavilo tragove u duhovnom stanju koje se na kraju ovog stoljeća velikih tehnoloških uzleta ljudskog uma ne bi smelo zanemariti. Ukoliko računa sa svojom budućnošću u porodici kulturnih i civilizovanih naroda sveta srpski narod mora dobiti mogućnost da ponovo nađe sebe i postane istorijski subjekat, da iznova stekne svest o svom istorijskom i duhovnom biću, da jasno sagleda svoje ekonomske i kulturne interese, da dođe do savremenog društvenog i

nacionalnog programa kojim će se nadahnjivati sadašnje i buduće generacije.

Postojeće depresivno stanje srpskog naroda, sa sve žešćim ispoljavanjima šovinizma i srbofobije u nekim sredinama, pogoduje oživljavanju i sve drastičnijem ispoljavanju nacionalne osetljivosti srpskog naroda i reagovanjima koja mogu biti zapaljiva, pa i opasna. Dužnost nam je da nijednog trenutka i ni u jednom slučaju ne previdimo i ne potcenimo te opasnosti. Ali pri tome se, u principijelnoj borbi protiv srpskog nacionalizma, ne može prihvatiti vladajuća ideološka i politička simetrija u istorijskim krivicama. Odbacivanje te simetrije kobne po duh i moral, sa oveštalim nepravdama i neistinama, uslov je za mobilnost i delotvornost demokratske, jugoslovenske, humanističke svesti u savremenoj srpskoj kulturi.

Što građani i radnička klasa nisu u Saveznoj skupštini zastupljeni u odgovarajućim većima ne može se pripisati samo favorizovanju nacionalnog, već i težnji da se Srbija dovede u neravnopravan položaj i na taj način oslabi njen politički uticaj. No najveću nevolju čini to što srpski narod nema državu kao što je imaju svi ostali narodi. Istina, u prvom članu Ustav SR Srbije sadrži odredbu da je Srbija država, ali se neizbežno postavlja pitanje kakva je to država koja se proglašava nenadležnom na sopstvenoj teritoriji i koja nema na raspolaganju sredstva da zavede red na jednom delu svog područja, da obezbedi ličnu i imovinsku sigurnost svojih građana, da stane na put genocidu na Kosovu i zaustavi preseljenje Srba sa vekovnih ognjišta. Takav položaj pokazuje političku diskriminaciju prema Srbiji, pogotovo ako se ima u vidu da joj je ustav SFRJ nametnuo unutrašnju federalizaciju kao trajan izvor konflikata između Uže Srbije i pokrajina. Agresivni albanski nacionalizam na Kosovu ne može se suzbiti ako Srbija ne prestane biti jedina republika čije unutrašnje odnose uređuju drugi.

Ustavom SFRJ formalno utvrđena ravnopravnost svih republika u stvarnosti je obezvređena nametanjem Republici Srbiji da se odrekne dela svojih prava i ovlašćenja u korist autonomnih pokrajina, čiji je status u najvećoj meri regulisan ustavom federacije. Srbija mora otvoreno reći da joj je to uređenje nametnuto. To se naročito odnosi na položaj pokrajina, realno promovisanih u republike koje se osjećaju neuporedivo više kao konstitutivni elemenat federacije nego kao deo Republike Srbije. Pored toga što nije vodio računa o državi srpskog naroda, ustav SFRJ je stvarao i nesavladive teškoće njenom konstituisanju. Radi zadovoljenja legitimnih interesa Srbije, neizbežno se nameće revizija tog ustava. Autonomne pokrajine bi morale postati pravi sastavni delovi Republike Srbije, tako što bi im se dao onaj stepen autonomije koji ne narušava integritet Republike i obezbeđuje ostvarivanje opštih interesa šire zajednice.

Nerešeno pitanje državnosti Srbije nije jedini nedostatak koji bi trebalo otkloniti ustavnim promenama. Jugoslavija je sa Ustavom iz 1974. godine postala veoma labava državna zajednica u kojoj se razmišlja i o drugim alternativama, a ne samo jugoslovenskoj, kao što pokazuju skorašnje izjave slovenačkih javnih poslanika i raniji stavovi makedonskih političara. Ovakva razmišljanja i temeljno izvršena dezintegracija navode na pomisao da Jugoslaviji preti opasnost od daljeg rastočavanja. Srpski narod ne može spokojno očekivati budućnost u takvoj neizvesnosti. Zbog toga se mora otvoriti mogućnost svim nacijama u Jugoslaviji da se izjasne o svojim težnjama i namerama. Srbija bi se u tom slučaju mogla i sama opredeliti i definisati svoj nacionalni interes. Takav razgovor i dogovor morao bi prethoditi preispitivanju Ustava. Naravno, pri tome Srbija ne bi smela zauzeti pasivan stav, iščekujući samo šta će drugi reći, kao što je to do sada mnogo puta činila.

Zalažući se za avnojevska opredeljenja, Srbija mora računati i sa time da to ne zavisi samo od nje, da ostali mogu imati i neke druge alternative. Zbog toga se pred nju postavlja zadatak da

jasno sagleda svoje ekonomske i nacionalne interese da ne bi bila iznenađena događajima. Insistiranjem na federativnom uređenju, Srbija bi doprinela ne samo ravnopravnosti svih naroda u Jugoslaviji, već i rešavanju političke i ekonomske krize.

Ravnopravan položaj za koji se Srbija mora zalagati podrazumeva i inicijativu u rešavanju ključnih političkih i ekonomskih pitanja u meri koliko takva inicijativa pripada i drugima. Četiri decenije pasivnog položaja Srbije pokazale su se lošim i za čitavu Jugoslaviju, koja se lišila ideja i kritike jedne sredine sa dužom državničkom tradicijom, izoštrenim osećanjem za nacionalnu nezavisnost i bogatim iskustvom u borbi sa domaćim uzurpatorima političkih sloboda. Bez ravnopravnog učešća srpskog naroda u čitavom procesu donošenja i realizacije svih vitalnih odluka Jugoslavija ne može biti snažna; i sam njen opstanak kao demokratske i socijalističke zajednice došao bi u pitanje.

Jedna razvojna epoha jugoslovenske zajednice i Srbije očigledno se okončava sa istorijski istrošenom ideologijom, opštom stagnacijom i sve izraženijim regresijama u ekonomskoj, političkoj, moralnoj i kulturno-civilizacijskoj sferi. Takvo stanje imperativno nalaže korenite, duboko promišljene, naučno zasnovane i odlučno sprovođene reforme celokupne državne strukture i društvene organizacije jugoslovenske zajednice naroda, a u sferi demokratskog socijalizma i bržeg i plodotvornijeg uključenja u savremenu civilizaciju. Društvene reforme treba da u najvišoj meri aktiviraju i ljudske snage čitave zemlje kako bismo postali produktivno, prosvećeno i demokratsko društvo sposobno da živi od svog rada i stvaranja, moćno da daje svoj doprinos svetskoj zajednici.

Prvi uslov našeg preobražaja i preporoda je demokratska mobilizacija celokupnih umnih i moralnih snaga naroda, ali ne samo za izvršavanje donesenih odluka političkih foruma, nego i za stvaranje programa i projektovanje budućnosti na demokratski način, čime bi se prvi put u novijoj istoriji na opštedruštvenom zadatku stvarno sjedinjavali znanje i iskustvo, savest i hrabrost, mašta i odgovornost na osnovama dugoročnog programa.

Srpska akademija nauka i umetnosti i ovom prilikom izražava svoju spremnost da se svesrdno i celokupnim svojim snagama založi na ovim sudbonosnim zadacima i istorijskim nalozima naše generacije.